

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

XVIII. KÖTET. 7. SZÁM.

TÖRÖK NYELVEMLÉKEK A XIV. SZÁZAD VÉGÉIG.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

THURY JÓZSEF

L. TAGTÓL.

Ára 1 korona.

BUDAPEST.

1903.

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.

- I. k.** I. *Tel'fy Iván*: Solon adótörvényéről. 20 f. — II. *Tel'fy Iván*: Adalékok az attikai törvénykönyvhöz. 20 f. — III. *Tarkányi J. Béla*: A legújabb magyar Szentírásról. 40 f. — IV. *Szász Károly*: A Nibelungének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. 20 f. — V. *Toldy Ferencz*: Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása. 20 f. — VI. *Vámbéry Ármin*: A keleti török nyelvről. 20 f. — VII. *Imre Sándor*: Geleji Katona István főleg mint nyelvész. 60 f. — VIII. *Bartalus István*: A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Hangjegyekkel. 1 K 20 f. — IX. *Toldy Ferencz*: Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 1 K 20 f. — X. *Brassai Sámuel*: A magyar bővített mondat. 40 f. — XI. *Bartalus I.*: A felsőaustriai kolostoroknak Magyarországot illető kézirat- és nyomtatványairól. 40 f. (1867—1869.)
- II. k.** I. *Mátray Gábor*: A Konstantinápolyból legújabbán érkezett négy Corvin-codexről. 20 f. — II. *Szász Károly*: A tragikai felfogásról. 40 f. — III. *Joannovics Gy.*: Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. 40 f. — IV. *Finály Henrik*: Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. 40 f. — V. *Tel'fy Iván*: Solomos Dénes költeményei és a hétszögleti görög népnyelv. 40 f. — VI. *Zichy Antal*: Q. Horatius satirái. 40 f. — VII. *Toldy Ferencz*: Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 80 f. — VIII. *Gr. Kuun Géza*: A sémi magánhangzókrol és megjelölésök módjairól. 40 f. — IX. *Szilády Aron*: Magyar szófejtetések. 20 f. — X. *Szenássy Sándor*: A latin nyelv és dialektusai. 60 f. — XI. *Szilády Aron*: A defferekről. 40 f. — XII. *Szvorényi József*: Emlékbeszéd Árvay Gergely felett. 20 f. (1869—1872.)
- III. k.** I. *Brassai Sámuel*: Commentator commentatus, Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázói után. 80 f. — II. *Szabó Károly*: Apáczai Cséri János Barczai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. 20 f. — III. *Szabó Imre*: Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. 20 f. — IV. *Vadnai Károly*: Az első magyar társadalmi regény. 40 f. — V. *Finály Henrik*: Emlékbeszéd Engel József felett. 20 f. — VI. *Barna Ferdinand*: A finn költészetrol, tekintettel a magyar ösköltészetre. 80 f. — VII. *Riedl Szende*: Emlékbeszéd Schleicher Ágost, külső I. tag felett. 20 f. — VIII. *Dr. Goldziher Ignác*: A nemzetiségi kérdés az araboknál. 60 f. — IX. *Riedl Szende*: Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. 20 f. — X. *Gr. Kuun Géza*: Adalékok Krim történetéhez. 40 f. — XI. *Riedl Szende*: Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. 40 f. (1872—1873.)
- IV. k.** I. *Brassai Sámuel*: Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére különös tekintettel a magyarra. 80 f. — II. *Bálinth Gábor*: Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. 40 f. — III. *Bartal Antal*: A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak mívelése hazánkban. 80 f. — IV. *Barna Ferdinand*: A határozott és határozatlan mondatról. 40 f. — V. *Dr. Goldziher Ignác*: Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. 40 f. — VI. *Hunfalvy Pál*: Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban tartott nemzetközi gyűléséről. — II. *Budenz József*: A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről. 30 f. — VII. *Fogarasi János*: Az új szókról. 30 f. — VIII. *Toldy F.*: Az új magyar orthologia. 30 f. — IX. *Barna Ferd.*: Az ik-es igékről. 30 f. — X. *Szarvas G.*: A nyelvújításról. 30 f. (1873—1875.)
- V. k.** I. *Barna Ferdinand*: Nyelvészkező hajlamok a magyar népnél. 50 f. — II. *Brassai Sámuel*: A neo- és paleologia ügyében. 60 f. — III. *Barna Ferdinand*: A hangsulyról a magyar nyelvben. 60 f. — IV. *Ballagi Mór*: Brassai és a nyelvújítás. 30 f. — V. *Szász Károly*: Emlékbeszéd Kriza János I. t. felett. 50 f. — VI. *Bartalus István*: Művészet és nemzetiség. 40 f. — VII. *Tel'fy Iván*: Aeschylus. 1 K 60 f. — VIII. *Barna Ferdinand*: A mutató névmás hibás használata. 20 f. — IX. *Imre Sándor*: Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve. 1 K 20 f. — X. *Arany László*: Bérczy Károly emlékezete. (1875—1876.)
- VI. k.** I. *Mayr Aurél*: A lány aspiraták kiejtéséről a zendben. 20 f. — II. *Bálint Gábor*: A mandsuk szertartásos könyve. 20 f. — III. *Dr. Barna Ignác*: A rómaiak satirájáról és satirairóikról. 40 f. — IV. *Dr. Goldziher Ignác*: A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. 1 K. — V. *Szász Károly*: Emlékbeszéd Jakab István I. t. fölött.

TÖRÖK NYELVEMLEKEK A XIV. SZÁZAD VÉGÉIG.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

THÚRY JÓZSEF

L. TAGTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1903.

Török nyelvemlékek a XIV. század végéig.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1903. október 5-én tartott ülésében.)

Székfoglaló értekezésem tárgyául a török nyelvemlékek ismertetését választottam a legrégibb időktől kezdve az 1400. évig s köztülök különösen egynek, t. i. az 1390. évből való *Iszkendernámé*-nak részletesebb tárgyalását. Ismertetésem *nyolcz század* emlékeire terjed ki; s a XIV. század végét azért tekintem határjelölőnek, mert ezen innen már — mindjárt a XV. századtól fogva — úgy Közép-Ázsiában, mint Kis-Ázsiában, illetőleg az oszmán-török birodalomban olyan szép számmal maradtak fenn napjainkig a török nyelv különféle emlékei, hogy csak ezekből is eléggé gazdag és virágzó török irodalommal ismerkedhetünk meg s bőséges anyag mutatja fel előttünk a török nyelvek akkori állapotát óriási területen, a sínai birodalom nyugoti határától fogva az Adriai-tengerig. Úgy hogy tisztán *nyelvészeti* szempontból nincs okunk sajnálkozni, hogy a XV. század kezdetétől fogva — legalább az imént említett területről — nem maradt is fenn több irodalmi termék, mint a mennyit ma ismerünk; ellenben a XV. századot megelőző időkből maradt nyelvemlékek, részint csekély számuk, részint bizonytalan olvasásuk miatt, csak alig elegendők arra, hogy az egyik, vagy másik török nyelvnek akkori mivoltával valamennyire tisztában legyünk, s éppen ezért ez utóbbiakat kétszeresen meg kell becsülnünk a török nyelvtudomány szempontjából. Az említett oknál fogva tehát hajlandó vagyok a VII. századtól a XIV.-nek végéig terjedő időt a *török nyelvemlékek első, legrégibb korszakának* tartani.

Így megjelölvén a tanulmányom keretét betöltő időközet, talán nem lesz meglepő az a körülmény, hogy ismertetésemben nem veszem föl éppen azokat az irodalmi termékeket, melyeket — ha

török nyelvemlékekről van szó — a legsűrűbben szokás emlegetni, minők a nagyhírű *Mirádsnáme*, *Tezkere-i-Evlia*, *Bakhtijárnáme*, *El-fereds bad es-sidde* stb., minthogy ezek már a XV. század közepéről valók s mint ilyenek, sok mással együtt, a török nyelvemlékek *második* korszakába tartoznak.

A legrégibb török nyelvemlékeknek nem csak összefoglaló rendszeres ismertetését nem találjuk mindeddig sem nálunk, sem a külföldön, hanem még annyira sem haladtunk ezen a téren, hogy legalább név és cím szerint össze volnának szedve az *első korszakba* tartozó nyelvemlékek s hogy tudnánk: összesen *hány* török nyelvemlék maradt fenn napjainkig az 1400-ik évet megelőző időkből és melyek azok? Ezért olvashatunk aztán a külföldi tekintélyesebb folyóiratokban is panaszkodást a Kudatku Bilik és a Mirádsnáme, meg Tezkere-i-Evlia közé eső, vagyis az 1069. évtől 1436-ig terjedő negyedfél század közét áthidaló török nyelvemlékek hiányáról! Pedig ez a panasz teljesen alaptalan s csakis az a furcsa optikai csalódás adhatott rá okot és alkalmat, hogy néha a fáktól nem látjuk az erdőt.

Azt hiszem tehát, hogy sem fölösleges munkát nem végeznek, sem ismétlésekbe nem bocsátkozom, ha — mielőtt az egyik, tüzetes tárgyalandó nyelvemlék ismertetésébe bocsátkoznám — pontosan számba veszem, hogy voltaképpen *hány* nyelvemlék maradt fenn a török népek lakta óriási területről a XIV. század végéig, mint a melyek a legrégibb nyelvemlékeknek nevezhetők; s teljes bizonyossággal megállapítom, hogy *melyek* azok és melyik *micsoda nyelvterületről* származik. Részletesebb ismertetésükbe természetesen nem bocsátkozhatom ez alkalommal — egynek kivételével; egyrészt azért, mert valamennyinek tüzetes tárgyalása messze túlhaladná egy értekezésnek szűk határait; másrészt pedig azért, hogy előbb még a *legelső lépést* kell megtennünk s ez abban áll, hogy mindenekelőtt a most említett kérdésekkel legyünk tisztában.

Úgy gondolom, eléggé ismeretes dolog, hogy a törökségnél az írás használata és az irodalom különböző ágainak művelése nem aránylag újabb keletű, hanem visszanyúlik igen régi időkre. A mi a legrégibb nyomokat illeti, teljesen megbízható történelmi források alapján tudjuk, hogy ennek a nagy nép- és nyelvcsaládnak egyik ága, t. i. az *ujgur* nép — mely eleinte a Thien-Sán hegysegtől észak és északkelet felé, későbbben pedig annak déli oldalán

lakott — már a Kr. sz. előtt való II. században ismert és használt írást, a *Kr. u. V. században* pedig már gazdag és virágzó *irodalommal* dicsekedett. *) Már ebben a régi korban megbízható tudomásunk van nem csak költészetükről, hanem arról a nevezetes intézményről is, hogy fejedelmeik udvarában hivatalos *historikusok* voltak alkalmazva, a kik följegyezték az egyes évek eseményeit és a fejedelmek tetteit; s ennek következtében voltak olyan *krónikák* is, melyek az egész ujjur nép történetét és származását beszélték el a legrégibb időktől fogva (körülbelül a Kr. e. 1000. évtől kezdve) az egyes krónikák szerzettetésének koráig (némelyik egészen Dsingisz khán föllépéséig). Úgy hogy ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, ha egy X. századbéli sínai utazó, t. i. Vangjan-te, azt írja, hogy az ujjurok országában több nyilvános *könyvtárat* látott. Csak azt nem sajnálhatjuk eléggé úgy nyelvészeti, mint történelmi szempontból, hogy ennek a gazdag ujjur irodalomnak termékeiből a XI. század közepe előtt való korból egy sem maradt fenn számunkra; s így be kell érniünk annyival, hogy azoknak a különböző nemzetiségű, ú. m. sínai, persa és török íróktól emlegetett és idézett ujjur krónikáknak, illetőleg csak egy-egy részletüknek legalább a *tartalmát* ismerhetjük a fennmaradt sínai, persa és csagatáj-török fordításokban. Ugyanis egy sínai író, a «*Szu-hung kian-lu*» című történeti munka szerzője (t. i. Csao-juan-phing, a ki megírta a Sínában uralkodó mongol dinastia történetét), továbbá a persa Alaeddin Ata Melik *Dsuvejni* (a *Tárikh-i Dsihánkúsá* szerzője 1257—1260 között) és a szintén persa *Resideddin* (ki a XIV. század első tizedében írta «*Dsámi-et-teváríkh*» című nagy munkáját) s végre *Abulgázi Bahadur khán*, Khiva fejedelme és az 1663-ban kelt «*Sedsre-i-türki*» (Török családja) szerzője — a régi ujjur krónikáknak egy-egy részletét átvették történeti munkáikba és fentartották számunkra a maguk nyelvére átültetett fordításban. A nevezett íróknak egyike, Resideddin, három helyen is mondja, hogy az általa ismert és használt *ujjur krónikát* egész terjedelmében fölvette nagy munkája függelékeképpen; de fájdalom! munkájának csak az I. kötete ismeretes, ellenben a II.

*) A következőkben mondottakat l. bővebben «A magyarok eredete, őshazája és vándorlása» című dolgozatomban, *Századok* 1896. évf. 880—901. lapokon.

és III. kötetről s így a függelékről is, mindeddig nincsen tudomásunk. Ha az ujjur krónikát a függelékben is persa fordításban közölte, akkor a történelmet, de ha talán az eredeti ujjur nyelven vette át — mert hiszen törökül is tudott —, úgy a nyelvtudományt is örökké pótolhatatlan veszteség érte munkája másik két kötetének elkallódásával! A mi kevés megmaradt az imént nevezett íróknál a három, vagy négy különböző szerkezetű ujjur krónikából, azt már 1896-ban megismerttettem és közöltem «A magyarok eredete, őshazája és vándorlása» című munkámban.*)

Ugyancsak Resideddinnek többszörösen hangoztatott állításából tudjuk, hogy az ujjurokon kívül a török népcsaládnak még más három ágánál, ú. m. az *oguzok*-, *turkománok*- és *szeldsukok*nál is virágzott az irodalom már jóval az ő kora előtt; s hogy nevezetesen mind a három népnek voltak írásba foglalt történeteik, *történeti könyveik*, melyek külön-külön több részletben megvoltak a Dsingizidák állami levéltárában s a különböző török törzsek írástudóinak birtokában. Ezekről a történeti könyvekről nem csak azt mondja, hogy az említett népek történeteit egészen úgy adja elő, a mint ezekben meg vannak írva, hanem arról is ismételve értesít bennünket, hogy ezeket az emlegetett *oguz*, *turkomán* és *szeldsuk történeti följegyzéseket* szintén fölvette munkája függelékébe és ott közli. Ámde ezek is, mint az ujjur krónikák, a függeléket tartalmazó kötetten talán örökre elvesztek! Az *oguzoknak* történeti följegyzéseiből, melyek még régibb korra nyúlnak vissza, mint az ujjur krónikák, t. i. a törökség és mongolság különválásáig, szintén közöltem egy rövidebb részletet föntebb említett munkámban, azt, a melyik az ujjurok- és *oguzoknak* idő folytán több ágra eloszlásáról szól.**)

Ha a törökség lakta területnek legkeletebbi tájáról nyugot felé s korunkhoz is közelebb jövünk, a *közép-ázsiai* török irodalomnak egy nagyszabású és rendkívül becses termékéről szerzünk tudomást, a mely eredetileg *csagatáj-török* nyelven volt írva, de ez is — az eredeti szöveg helyett — csak idegen nyelven, t. i. persa fordításban maradt reánk. A nagy hódító *Timurnak* önéletrajzát és emlékiratát értem, melynek tartalma a fejedelem születésétől, azaz

*) Századok 1896. évf. 886—892. l.

**) Századok 1896. évf. 893. l.

1333-tól 1375. évig terjed. Ezt *Melfüzāt-i-Timuri* (T. mondásai) címmel *Abu Talib al-Huszejni* fordította persa nyelvre, még pedig — mint maga mondja — «türk nyelvből»; s fordításában csakhogyan több verset és szólásmódot meg is hagyott eredeti csagatójtörök nyelven. Ennek a munkának egyik része *Tüzükāt-i-Timur* (T. rendeletei) címmel már régóta külön is közkézen forgott Keleten önálló munka gyanánt. Az egész munka már régebben Európában is megjelent angol és francia fordításban, a *Tüzükāt*-nak pedig *persa* szövege is.¹⁾

Az 1400. év előtti időből még három olyan török írat egykori léteztéről van tudomásunk, a melyeknek eredeti szövegük nem maradt reánk, hanem csak olasz és latin nyelvű fordításuk s így mai napság ezeknek is csupán a *tartalmukat* van módunkban ismerni. Azt a három *szerződési okmányt* értem, melyeket Tokhtamis khánnak, az ú. n. «arany horda» egyik fejedelmének, megbízottjai állítottak ki a Krímben lakó génuai tisztviselők részére a kipszáki khánság török nyelvén az ott is használatban volt ujgur írással.²⁾ Ezek közül az első 1380 nov. 28-án,³⁾ a második 1381 febr. 22-én,⁴⁾ a harmadik pedig — mely a két előbbinek érvényességét erősíti és újítja meg — 1387 aug. 12-én kelt.⁵⁾ A két elsőnek *olasz* (génuai dialectusban), az utolsónak pedig *latin* nyelvű fordítása a génuai állami levéltárban maradt fenn s nálunk gr. Kuún Géza adta ki «Adalékok Krím történetéhez» című értekezésében.⁶⁾

* * *

¹⁾ Az egész *Melfüzāt*-ot kiadta Charles Stewart angolul, London 1830, a *Tüzükāt*-ot pedig persa szöveggel és angolul Major Dary és White, Oxford 1783, francia fordításban *Langlès*, Páris 1787.

²⁾ Hiteles adatokból tudjuk, hogy a kipszáki khánságban még az 1446. évben is használták az *ujgur írást* (Kuún Géza: Adalékok Krím történetéhez 31. és 33. l.).

³⁾ Ennek bevezetésében ez olvasható: Hoc est exemplum cujusdam instrumenti scripti in *lingua ugarasca* . . . Translati de dicta lingua ugarasca in linguam latinam.

⁴⁾ A végén az mondatik, hogy eredetije in *letera ugoresca* íratott.

⁵⁾ Végén azt olvassuk, hogy ez de *lingua tartarica* fordítottatott latin nyelvre.

⁶⁾ A 37—47. és 49—52. lapokon.

Az ősrégi török irodalomnak vázlatos ismertetése és az eredeti szövegükben elkallódott irodalmi termékeknek felsorolása után áttérve most már a *napjainkig fennmaradt török nyelvemlékekre*, mindenekelőtt azok az *ó-török felíratok* jutnak eszünkbe, melyek *keleti Ázsiában*, egyrészt a *Jeniszej* felső folyása mellett, másrészt az *Orkhon és Ongin* folyók vidékén találhatók kövekre és sziklákra vésvé ú. n. rovás-betűkkel s időszámításunk *VII. és VIII. századából* valók. Ezeknek a felíratoknak létezését, tudtommal, legelőször *Dsuvejni* persa történetíró említi, de — úgy látszik — tudósítását senki sem vette észre, vagy nem törődött vele s így több, mint 600 év múlva újra kellett őket fölfedezni. *Dsuvejni* ugyanis *1252*-ben apjával együtt *Mengü* nagy-khánnál járt *Karakorumban* s ez útjáról emlékezve azt írja «*Tárikh-i-Dsihánküsä*» című munkájának két helyén is (*16. és 75. l.*), hogy az *Orkhon* folyó mellett, *Ordu-balik* városának romjai között, saját szemeivel látott több követ, melyeken különös betűkkel felíratok voltak. Ez volt az az *Ordu-balik* város, melyet — mint az egyik ó-török felíratnak, t. i. *Kül-Tegin* síremlékének, szövegéből tudjuk — az *oguzok* a *Kr. u. 731. évben* elfoglaltak, mely alkalommal *Kül-Tegin* is elesett a csatában.

A számos felírat között minden tekintetben legbecsesebb a következő három, ú. m. a *692. évben* meghalt hatalmas *Ilteresz* khánnak, a sínaiak nevezete szerint *Ku-tu-lu* khánnak, síremléke az *Ongin* folyó mellett. Ez eddigelé a *legrégibb török nyelvemlék*, a melyről tudomásunk van, a mennyiben még a *VII. század végéről*, a *692., vagy 693. évből* való. Másodszor *Ilteresz* ifjabbik fiának, *Kül-Teginnek* síremlékén olvasható felírat a *732. évből*, a *Köksün-Orkhon és Tzaidam-tó* között, *Kara-Balgaszuntól* észak-kelet felé. Harmadszor az a felírat, mely *Ilteresz* khán idősebb fiának, *Bilge* khánnak, vagy a sínaiak szerint *Pi-kia* kagannak, más néven *Me-ki-liennek* a *735. évben* emelt síremlékén olvasható. Mint tudjuk, *Thomsen* Vilmos dán tudósé az érdem és dicsőség, hogy fölfedezte és megállapította: melyik rovásjegy micsoda hangot jelöl. Utána pedig *Radloff* Vilmos szerzett legtöbb érdemet a felíratok szövegeinek olvasásával és magyarázatával.

Ámbár mindezeket az ó-török felíratokat — különösen pedig a *Jeniszej* folyó mellékén levőket — nem lehet egész pontosan és határozott biztossággal olvasni, nem csak a köveknek durvasága, vagy sok helyen csonkasága és a bevéső kezeknek ügyetlensége

miatt, hanem másrészt azért is, hogy némely bettük két, három, sőt négy hangértéket is képviselnek, némely vocalisok pedig igen gyakran nincsenek jelölve: mindamellett teljes bizonyossággal meg lehetett állapítani, hogy ezeknek a feliratoknak török nyelve az összes török dialectusok között legközelebb áll az *ujgur* nyelvhez, úgy, a mint ezt a Kudatku Bilikből ismerjük. S ez a találkozás, vagy legközelebbi rokonság már csak azért sem lehet meglepő, hanem inkább annál könnyebben érthető; mert — a mint jól tudjuk — az ujugrok is éppen arról a területről, mint őshazájukból, költöztek ki a Thien-Sán vidékére. Egyébiránt pedig ezt a nyelvet általánosságban úgy ítélhetjük meg, hogy bizonyos, csekélyebb számú szónak és az egy *igma igme* végzetű igealaknak kivételével, sem szókincsében, sem alaktanában nincsenek olyan nyelvi sajátosságok, melyek a többi török nyelvekben, vagy nyelvm emlékekben is elő nem fordulnának.

Ezeknek az ó-török feliratoknak nyelve magyar nyelvészeti szempontból is rendkívül érdekes és értékes; mert igen sok szavunknak a megfelelő párját megtaláljuk rajtok s így létezésüket és történetüket visszakísérhetjük egészen a VII. századig, vagyis több száz esztendővel régebb időbe, mint a saját nyelvm emlékeinkben. Mutatványképpen csak néhányat akarok felsorolni ezeknek a feliratoknak szókincséből. *Apa* = apa, nagyapa. *Ecü* = ő. (V. ö. *ise, isemuc* a Halotti beszédben.) *Ecü apa* = ő apa; *ecüm apam* = ő apám. *Barım* = vagyon, birtok, jószág; v. ö. magy. *barom*. *Batur* = hős, vitéz, bátor. *Bitig* = írás, irat. (V. ö. magy. *betű*.) *Eci*, kétféle jelentésben, ú. m. «bátya» és «az apának öccse». (V. ö. magy. *öcs, ecsém!*) *Erdem* = férfiaság, kiválóság, érdem. *Erig* = erő. *Es* = szellem, gondolat, értelem (= magy. *ész*). *Jarat* = teremteni, létrehozni, elrendezni. (V. ö. magy. *gyárt*-, régiesen *gyarat*- és *járt*-). *Jori* = menni, járni. *Kapa*- = fogni, megragadni, megkapni. (V. ö. magy. *kap*-ni). *Kök* = kék. *Öd* = idő. (Régi magy. *üddő*.) *Sab* = beszéd, szó. (Azonos a magy. *szó*-val, melynek töve *szav*. V. ö. kirg. *sau* = szó és *sau-la* = szólani). *Törü* = törvény, szokás. *Uk* = érteni, megérteni; s ebből *ugiş* = értelmes, okos, bölcs. (V. ö. magy. *ok, ok-ik, ok-ul, okos*.) *Üg* = anya; *ügem* = anyám. (Azonos a régi magy. *ük* = nagymama szóval.) Továbbá az egyik felirat *Tekeş* nevű férfit említ. Ugyancsak *Tekeş* nevű egyéneket nem csak régi okleveleink emlegetnek, hanem ilyen nevű magyar családok ma is

vannak. Hasonlóképpen előfordul e felíratokon az *Akun* személynév és *tudun*, a mely valamely hivatalt, vagy méltóságot jelentett s melyek bizonyára azonosok a hunoknál használatban volt *Akum* személynévvvel, illetőleg az avar *tudun* méltóságnévvvel. Végül még a Kül-Tegin síremlékén levő felíratnak egyik helyére akarom felhívni a figyelmet, hol azt olvashatjuk, hogy mikor egy időben a sinai császár azt mondta, hogy a török népet meg fogja semmisíteni és kiirtja a föld színéről, ekkor a magasságban «*Türk tengrisi*, türk iduk jeri subı anča temiş: Türk budun jok bolmasun, budun bolčun tejin», azaz: *a törökök istene*, a törökök hazájának védőszelleme, így szólt: a török népnek nem szabad elpusztúlnia, a népnek meg kell maradnia, ezt mondom. E sorok olvasásakor kinek nem jutna eszébe a «*magyarok istene*», a ki mint pogány őseinknek külön, nemzeti istene, az ő felfogásuk és hitük szerint, éppen ilyen pártfogója és fenntartója volt az ő magyar népének az idegen népekkel folytatott küzdelmeiben!

Ugyancsak keleti Ázsiában, még pedig a Szajáni hegységtől északra a *Jeniszej* folyó bal partján, Abakanszk szigettel szemközt elhúzódó sziklán *ujgur betűs felíratok* is láthatók fekete festékekkel írva a sziklában levő három köre. Az írás felülről lefelé halad függőlegesen s a sorok balról jobb felé következnek egymás után. Fényképi fölvétel után készült másolatukat *Szpaszki* Gergely adta ki 1857-ben az orosz cs. földrajzi társaság Zapiszkijának XII. kötetében (a 8. táblán). Megfejtésükkel már többen próbálkoztak, de ez idáig még senkinek sem sikerült. Ugyanis némely helyen a kő töredezett meg, vagy mállott szét, más helyeken a fekete festék mosódott el, legtöbb helyen pedig maga az írás nagyon hanyag és ügyetlen kézre vall, úgy hogy ez okoknál fogva a betűk túlnyomó része nem ismerhető föl egész világosan. E felíratok korát illetőleg eddig két vélemény ismeretes. Berezin szerint — a ki először ismerte föl, hogy ujjur nyelven vannak írva — valószínűleg Dsingisz khán idejéből, tehát a *XIII. század* elejéről, vagy esetleg még valamivel korábbi időből valók lehetnek. Vámbéry véleménye szerint pedig — a ki e felíratok egy részét szintén közli «A török faj» című munkájában (47—54. l.) — ez a szöveg ugyanazon az ujjur nyelven van írva, melyen a Kudatku Bilik, csak hogy ennél még régibb, úgy hogy legalább is a *IX., vagy X. századból* maradt volna reánk. Nézetem szerint egyáltalában nem lehetetlen, hogy

ezek a feliratok csakugyan ilyen régi korból valók; mert hiszen már a Kr. u. 805. évben meghalt *Gudulu* khán emlékkövén is — mely az Orkhon felső folyásának nyugoti partján állott Kara-Balgaszun romjai között van — olvasható *ujgur betűs* szöveg, szintén felülről lefelé s balról jobbra írva; — azonban e Jeniszej-parti feliratok valódi koráról semmi bizonyosat sem mondhatunk mindaddig, míg a tartalmukat nem ismerjük s vagy nyelvük sajátjaiban, vagy magában a tartalomban esetleg nem találunk valamely korhatározó jelleget.

Ezek után egy másik területre, t. i. keleti Turkesztánra és a XI. századra fordítva figyelmünket, itt és ebben a korban találkozunk azzal a *legelső török irodalmi termékkel*, a mely napjainkig fennmaradt. Ez az a nagyhirű és minden tekintetben nagyértékű *Kudatku Bilik*, melyet Hammer József hozott Európába Konstantinápolyból s azóta a bécsi cs. és kir. udv. könyvtár tulajdona.¹⁾ A kézirat, mely *ujgur-török* nyelven *ujgur betűkkel* van írva és folio-alakban 93 levelet tartalmaz, Herátban készült a mohammedán időszámítás 843. évének elején, vagyis 1439-ben. Tudjuk azonban, hogy ez nem eredeti példány; mert a szerző *arab betűkkel* írta munkáját s a munkának ilyen, arab írással való példánya van is Kajróban. Ezt a bécsi példányt tehát csak *átírta* valaki Herátban *ujgur betűkkel*, minthogy a Dsingizidák és első Timuridák uralkodása alatt Ázsiának azon a részén az *ujgur* volt a hivatalos írás. Ebből érthető az az érdekes jelenség, hogy a *Kudatku Bilik*en kívül a *Bakhtijárnáme*,²⁾ *Mirádsnâme* és *Tezkere-i-Evliá*³⁾ szintén

¹⁾ A. F. 13. szám alatt. Flügel katalógusában III. köt. 296. l.

²⁾ Egyetlen példánya az *oxfordi* Bodleian Library tulajdona. Tartalma perzsából van fordítva. A végén ez áll: *Tāriḫ sekiz jüz otuz sekizde [= 1435], tauşkan jıl. Zilhiŋge ajnıng avāilinda. Mansūr bayşı bitidi.* — Egy-egy részletet közölt belőle Davids és Vámbéry, amaz *A Grammar of the Turkish language*. London 1832. a 171—178. lapokon 2 facsimilével együtt; emez pedig *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*. Innsbruck 1870. a 174—177. lapokon. Míg a *persa eredetű* angol fordítással Sir W. Onseley adta ki 1801-ben.

³⁾ E két munka egyetlen példánya Párisban van (Bibliothèque nationale, N° 190 Suppl. turk, folio alakban 264 levél). A végén ez olvasható: *Töketildi tāriḫ sekiz jüz kırkta [= 1436], at jıl, ŋemāzi-ül-axır ajnıng onıda Heride. Mālik bayşı bititim.* — Mindakettőt kiadta Pavet de Courteille arab betűs átírásban, Párisban, az elsőt 1882-ben, a másodikat 1889-

ujgur írásos alakban maradtak reánk ugyanebből az időből — még pedig a két utóbbi szintén Herátban készült példányban — s hogy a XV. század közepén és második felében élt *Mir Hajder* nek «*Maxzen*» című munkájából hasonlóképpen ismeretes egy ujjur betűs példány ugyanebből a századból,*¹) noha a szerző az arab írást használta.

A Kudatku Bilik szerzője egy bizonyos *Juszuf* nevű egyén, a ki már félig megírott munkájával valamely keletibb helyről *Kasgar*ba költözött s az egész művet ott fejezte be a hidsre 462. évében, vagyis 1069-ben és pártfogójának, *Bogra khán* fejedelemnek ajánlotta. A munka voltaképpen egy nagy szabású tanköltemény, mely a fejedelmeknek ad tanácsokat és állít föl elveket uralkodói teendőik és viselkedésük irányítása céljából s bizonyára valamely sinai munkának fordítása, illetőleg átdolgozása a török viszonyokhoz és életnézethez alkalmaztatva. Tartalma két előszóval (egyik prózában, másik versben) és tartalomjegyzékkel kezdődik s ezeken kívül még 73 fejezetre (bāb) oszlik. A prózában szerkesztett egyik előszó és tartalomjegyzék kivételével a többi része versben van írva párosan rimelő s 11 szótagot számláló sorokkal.

Ezt a rendkívül becses nyelvemléket először Jaubert ismertette és közölte belőle mutatóványt a *Journal Asiatique* 1825-i évfolyamában; majd Vámbéry adott ki belőle jelentékeny részt 1870-ben;**) legújabbban pedig Radloff Vilmos adta ki Szent-Pétervárott (I. und II. Theil, 1891—1900). A mi az ebben a nyelvemlékben számunkra megőrzött ujjur-török nyelvet illeti, meg kell jegyeznünk, hogy a szövegből nem lehet teljes pontossággal és határozottsággal megállapítani a helyes és valódi kiejtést; mert sok helyen a betűk alakja bizonytalan és fölismerhetetlen, másrészt pedig sokszor több hangnak kifejezésére csak egy ugyanazon betű szolgál. Ezért van az, hogy a Kudatku Bilik szövegének eddigelé

ben. — Említésre méltónak tartom, hogy van arab írású *Mirásnâme* is, melyből Vámbéry a «*Čagat. Sprachstudien*»-ben (71—83.) kiadott egy részt; de ez egészen más szerkezetű, más szerzőtől való, mint a párisi példány.

*) L. Pavet de Courteille: *Mirádj-Nameh*. Paris 1882, XXII—XXX.; s ugyanebben nyolcz kivonat belőle arab betűs átirásban.

**) *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*. Innsbruck 1870.

már *négyszer* olvasását találjuk, ú. m. a Vámbéryét, Radloffét, Thomsenét¹⁾ és Martin Hartmannét,²⁾ a kik mind más és másféleképpen olvassák, illetőleg írják át az ujjur betűs szókat. Nem egészen azonos ugyan, de nagyon egyező a Vámbéry és Thomsen olvasása; s ezekétől lényegesen eltér a Radloffé, kivel csaknem teljesen meg egyezik Hartmann. Ámde Thomsen nagyon elítéli Radloff olvasását és átírását s kézzelfoghatóan bebizonyította, hogy az meny nyire helytelen és tarthatatlan.

A Kudatku Biliken kívül tudomásunk van még más olyan nyelvemlékekről is, melyek szintén keleti Turkesztánban és ujjur nyelven ujjur betűkkel íratlak, de ezek már aligha tartoznak a török nyelvemlékek *első* korszakába. Azokat a *leveleket* értem, melyeket *ujgur fejedelmek* intéztek a Ming dinasztiaiból való sínai császárokhoz s a melyek Pekingből kerültek Párisba a királyi könyvtárba sínai nyelven való fordításukkal együtt, szám szerint 15 darab. Mint tudjuk, a Ming dinasztia 1368-tól 1645-ig uralkodott; s így nem lehetetlen, hogy ha nem is valamennyi levél, de némelyik még a XIV. században kelt (1368 és 1400 között); azonban annak a három levélnek szövegéből, melyet Klaproth kiadott³⁾ és utána Berezin is közölt,⁴⁾ nem állapítható meg keltüknek kora, a többi 12 pedig még nem került napvilágra. Mind a három kiadott levél arról szól, hogy az ujjurok fejedelme követével megküldi az adót a császárnak, még pedig a két első levél szerint Khamul (= Komul, vagy Hami) fejedelme, a harmadik szerint pedig Khocso, azaz Kucsá fejedelme, a ki *Szagara* nevű volt. Így tehát csak annyit lehet mondani róluk, hogy az ismeretes három levélnek nyelve teljesen azonos a Kudatku Bilik ujjur nyelvével.

A mai mongol-földről és keleti Turkesztánból egy harmadik nyelvterületre térve át, *Közép Ázsiából* négy, nagyobb terjedelmű nyelvemléket mutathatunk fel, melyek a 12., 13. és 14. században keltek.

Ezek között korra nézve az első egy történeti munka, a mely

¹⁾ I. Keleti Szemle 1901. évf. 241—259. l.

²⁾ Keleti Szemle 1902. évf. 141—153. l.

³⁾ Abhandlung über Sprache und Schrift der Uiguren. Paris 1822. a 28—30. lapokon.

⁴⁾ E. Bérésine: Chrestomathie turque. Casan 1857. I. köt. 8—10. lapokon.

Ebu Muszlim életét és harczait beszéli el mesés és regényes színezettel. Ebu Muszlim volt az, a ki az Omejjádok megbuktatásával 749-ben az Abbászidákat juttatta a khalifaság trónjára, a kiknek uralkodása alatt aztán ő Khoraszán tartományának helytartója lón. A 767. év táján halt meg.¹⁾ Harczosait túlnyomó részben közép-ázsiai törökökből toborzotta s így érthető, hogy sokáig népszerű hős maradt a törökség szemében és emlékezetében s hogy tetteit török nyelven megörökítették. A munka a mohammedán időszámítás 550. évében, vagyis 1155-ben íratott, legalább az a kézirat, melyet Vámbéry annak idején Khivában látott és két munkájában röviden ismertetett,²⁾ ezt a dátumot viseli. De ezenkívül csak annyit tudunk még róla, hogy a khivai-török dialectuson van írva és a khivai khánságban a legelterjedtebb és legszívesebben olvasott könyvek közé tartozik.

Szerencsésebbek vagyunk a második közép-ázsiai nyelvemlekekkel, t. i. a *Juszuf és Zulejka* című költeménnyel, a mennyiben nem csak két példánya is megvan Európában, egyik Drezdában (Cod. turc. 419., quart-alakban 76 levél), másik Berlinben (nro 138),³⁾ hanem egy része meg is jelent nem régen egy német folyóiratban.⁴⁾ A költemény szerzője, a ki párosan rimelő sorokban beszéli el Jákob fiának, Józsefnek és Putifár feleségének történetét,⁵⁾ az epilógusban *Ali*-nak nevezi magát s azt mondja, hogy ezt a könyvét a 630. évben, vagyis 1233-ban írta.⁶⁾

¹⁾ L. bővebben Vámbéry: Bokhara története. Budapest 1884. I. 45—51. l.

²⁾ T. i. a *Čagat. Sprachstudien* 30. és 37. lapjain és Bokhara történetében.

³⁾ Mind a két példányban fennmaradt költemény egy ugyanazon szerkezetű és egy szerzőtől való, de a nyelvtani alakokban és kifejezésekben elég számos eltérés található, minek csak az lehet az oka, hogy más-más példányok másolatai. — *Gothában* is van egy ilyen című és tárgyú költemény, de ez egészen más szerkezetű, a mint hogy szerzője is más, t. i. *Mahmud Krīmī*.

⁴⁾ Ein alttürkisches Gedicht, Von M. Th. Houtsma. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1889. évf. 43. köt. 69—98. l.

⁵⁾ Fleischer így jellemezte: «Oratio rudis est et infantiam poseos turcicae sapit. Versus aut nullo, aut liberrimo metro decurrere videntur». (ZDMG. 1889. évf. 70. l.)

⁶⁾ A költemény végén ugyanis ezt olvassuk: Režeb aj otuzından Tariḫning altı jüz otuzından Bu zaijif bu kitabnı dūzdi.

A mi e költeménynek török nyelvét illeti, feltűnő az a saját-sága, hogy a míg egyrészt általánosságban egyezik a csagataj-török nyelvvel, a mint ezt a XIV. század elejétől fogva ismerjük (Rab-gúzi, majd pedig Ahmed Jeszevi munkáiból), addig másrészt több olyan jellemvonása van, melyek közösek a délnyugoti török nyelvekkel, ú. m. a szeldsuk, oszmánli és azerbajdsáni dialectusokkal. Pl. ilyen vonások a csagatájjal szemben: 1. szókezdő *v*, 2. szókezdő *d*, 3. szókezdő *b* ejtése a csagatájos *b*, *t* és *m* hangok helyett. Pl. *varmak* (menni), *vermek* (adni), *var* (van); *daş* (kő), *dag* (hegy), *durmak* (állni), *dört* (négy), *dürlü* (féle); *biz* (mi = nos), *benüm* (enyim), *banga* (nekem) stb. 4. Hogy a particium præsensének képzője itt *jan—jen*, nem pedig *gan—gen*; pl. *okujan* (olvasó), *deñlejen* (a ki ért). 5. Hogy a dativus ragja nem csak *ga—ge*, hanem *a—e* is; pl. *atamiza* (apánknak), *itegime* (ölembe). 6. Hogy az accusativus majd *ni*, majd *i* végzetű; pl. *kulî* (a szolgát), *de kitabni* (a könyvet). 7. Hogy az «esse, sein» jelentésű ige nem *bolmak*, hanem *olmak*. Továbbá a jelenidő egyes sz. 1. személyének ragja *un, ün* (azaz nem *m*-vel!), mint a kis-ázsiai nyelvelmékekben (pl. 1340-i Tezkeret-ül-Evliá, Báznáme, Elfereds bad es-sidde, Abuska Lugati)*) és némely kis-ázsiai dialectusban is *in, in, un, ün*. Pl. *anglajorun* (érték), *alurun* (veszek), *kilurun* és *ejlejorun* (teszek), *kilmajun* (nem teszek), *ben-un* (én vagyok), *kul-un* (szolga vagyok) stb. Másrészt pedig azt a sajátosságát tartom említendőnek, hogy itt szó közepén más török nyelvek *v* hangja helyett gyakran *f*-t találunk és ez az *f* betű mindig három ponttal íratik (nem egygyel!), a mi a Kaukázus környékén lakó törökség szokásával egyezik. Pl. *سفرچی safucî* (követ = *savucî, sauçî*), *یافوز jafuz* (rosz = *javuz, jauz*), *سفرنمک sefunmek* (örülni = *sevinmek*) stb. Viszont eme nyugotias jellemvonásokkal szemben olyan nyelvi jelenséget is találunk a Juszuf és Zulejka nyelvében, mely a csagatájban sem található, hanem csupán a *legkeletibb* törökségben, t. i. a föntebb ismertetett ó-török felíratok és a Kudatku Bilik nyelvében. Ilyen a *daçî* képzővel alakult igenév (nomen agentis), a mely fölveszi a

*) A XVI. század elejéről való *Abuska Lugatinak* oszmán nyelvű értelmező szövegében ilyen alakokat találunk: *dizerin* (rendezek), *dolaşirin* (körüljárók), *bilürin* (tudók), *dururîn* (állok), *olmazîn* és *dejilîn* (nem vagyok).

személyragokat. Pl. *kildaci-un* (csinálok), *oldaci-un* (leszek), *oldaci-sen* (leszesz), *buldaci-sen* (találni fogsz), *aldaci-sen* (venni fogsz) stb. Ez a képző Kül-Tegin síremlékén *tači, teči* alakú; pl. *boltaci erti* (lett volna), *kaltaci erti* (maradt volna), *ölteči erti* (meghalt volna), valamint a Kudatku Bilikben is (mint nomen agentis): *tuttači* (fogó), *kiltaci* (csináló), *bilteči* (tudó).¹⁾

A harmadik közép-ázsiai nyelvemlék s egyszersmind a legelső abból a korból, melyben a közép-ázsiai török nyelvet már *csagatájn*ak nevezték, *Rabgūzin*ak «*Kiszasz-ül-enbija*» (elbeszélések, vagy anekdoták a prófétákról) című munkája a hidsre 710. évéből, azaz 1310-ből.

Tudjuk, hogy a Persiában és Kis-Ázsiában, illetőleg az egész oszmán-török birodalomban lakó törökség Közép-Ázsiából költözött ki. A kiköltözés kezdetét nem tudjuk pontosan meghatározni, de azt tudjuk, hogy az első, nagyobb török népáradat a *szeldsukok* vezetése alatt indult meg délnyugot és nyugot felé a XI. század közepe táján, idő folytán előzőnölve Iránt, majd Kis-Ázsiát; a második nagyobb tömegben való kiköltözést Dsingiz khán föllépése, illetőleg a mongolok elnyomulása a XIII. század első felében okozta, a mely világtörténelmi esemény nagyon megritkította Közép-Ázsia addigi lakosságát. Ekkor és ennek következtében jött nyugotra a *kaji* törzs, melynek egy töredéke későbbben az *oszmánli* nevet vette föl; továbbá az *afsar* törzs,²⁾ mely ma több helyen szétszóródva lakik Kis-Ázsiában;³⁾ s végre egy másik török törzs, a mely Kis-Ázsia déli részén, Ermenak és Selefke vidékén telepedett meg s a melynek kebeléből emelkedett hatalomra a Karamán dinasztia.⁴⁾ A diadalmasan előbb-előbb nyomuló mongol hadak pedig új török népelemeket hoztak magokkal a keleti tájakról a nagyon néptelenné vált Közép-Ázsiába, a melyek aztán itt véglegesen megtelepedtek s ezzel egészen új színezetet adtak ennek az óriási területnek. Minthogy Ázsiának ez a része Dsingiz khán

¹⁾ Egyébiránt ez a *dači* nomen verbale-képző használatos volt a *kunok* nyelvében is, pl. *tuurdači* (parens), *kutkardaci* (liberator; Cod. Cumanicus, CIV. l.).

²⁾ *Khajrullah* efendi történelmi munkája I. köt. 96. l.

³⁾ T. i. az Anti-Taurusban, Kajszárie és Maras közt; továbbá Angora vilájtében és Hamadán környékén.

⁴⁾ *Khajrullah* efendi id. m. I. 101. l.

Csagatáj nevű fiának jutott osztályrészül, ezt attól fogva csagatáj birodalomnak, a benne beszélt keleti török nyelvet pedig csagatáj nyelvnek nevezték. Ha már most az azóta egész Közép-Ázsiában beszélt csagataj-török nyelvet a feltetszőbb vonásokban összehasonlítjuk Persia és az oszmán-török birodalom török dialectusaival, jellemző különbségeket észlelünk úgy hangtani, mint alaktani sajátágaikban. Ilyenek pl. 1. a csagatáj szókezdő *b, t, m* hangoknak a nyugoti és délnyugoti törökségben *v, d, b* hangok felelnek meg; 2. határozott *ng* ejtése szó közepén és végén a csagatájban, az iráni és oszmán-török, *ñ, n* hang helyett; 3. a gutturalis és dentalis hangok közül a csagatáj általában a kemény *k*, illetőleg *t*-t ejti ott, a hol emezek lágy *g*, illetve *d*-t hangoztatnak; 4. a csagatájban általában a zártabb vocalisok uralkodnak az iráni és oszmán nyiltabb önhangzók helyett (pl. *i* van az *e, u, ü* van az *î, î* helyett); 5. a ragok és képzők a csagatájban teljesebb alakjokban járulnak a szótövekhez; 6. az iráni és oszmán nyelvek szavai általában már hangkopást mutató, rövidebb alakokban vannak meg, míg a csagatáj a teljesebb, eredeti alakjokban használja. Röviden szólva, azt az általános benyomást szerezzük az összehasonlításból, hogy a Közép-Ázsiában beszélt csagatáj-török nyelv hangszínezete zártabb, a keményebb, durvább hangok uralkodnak benne és szavainak hangteste teljesebb, eredetibb, mint a nyugoti és délnyugoti nyelvjárásokban.

Ezt, az iráni és oszmán-török nyelv mivoltától meglehetősen elütő jelleget a *Juszuf és Zulejka* nyelve még nem mutatja olyan határozottan, mint *Rabgūzi* munkája; mert hiszen amaz még azt a török nyelvet képviseli, melyet a mongol hódítás és keletről jött új török népség megtelepedése előtt beszéltek volt Közép-Ázsiában. Ezért mondtam fentebb Rabguzinak *Kiszasz-ül-enbijáját* az ú. n. csagatáj-török nyelv ma ismert legrégibb emlékének. Ezt a munkát kiadta *Ilminszki* Miklós Kazánban 1859-ben. Úgy látszik, hogy keleten több kézirati példánya fennmaradt; mert Sejkh Szulejmán is ismert és felhasznált egyet csagatáj-török szótárában, több példaidézetet hozván föl belőle az egyes szók mellett (így a 120, 130, 177, 200, 229 és 288. lapokon). Nyelvének hangtani sajátágaiból csak azt a kettőt akarom fölemlíteni, hogy ebben is többször találunk *f* hangot a köztörök *v* helyett, éppen úgy, mint Alinak Juszuf és Zulejka című költeményében; s hogy ebben néha *z* hang felel

meg szó közepén, vagy szótő végén az ujjur nyelv *t* hangjának s a köztörök *j*-nek.

A negyedik közép ázsiai, illetőleg csagatáj-török nyelvemlék *Khodsa Ahmed Jeszev*inek «*Hikmet*» (Bölcsesség) című, versben írott s vallás-erkölcsi és életfilozófiai tartalmú munkája. Ahmed Jeszevi — a kiről már a XVI. század elején szerzett *Sejbánináme* is megemlékezik¹⁾ — a Jaxartes jobb partján és Taskend közelében volt ősrégi *Jaszi* városában született és lakott. E városról vette a nevét is, éppen úgy, mint azok az egyének, a kik pl. Kónia, Burusza, Edirne, Ankira városokból valók, a Konevi, Buruszevi, Edirnevi és Ankirevi mellékneveket. Ahmed Jeszevi — mint a Nakisbendi-szerzet tagjainak életrajzaiból tudjuk²⁾ — ennek a szerzetnek seikhje, vagyis főnöke volt s még ma is rendkívüli tiszteletben áll nem csak az özbegeknél, hanem a kirgizek és Közép-Ázsia egyéb török törzseinél is. Pir Mohammed Nakisbendi — a róla nevezett szerzet alapítója — 1319-ben (= 719) halt meg Persiában;³⁾ Ahmed Jeszevi halálának idejét nem ismerjük pontosan, csak annyit tudunk, hogy a szülőhelyén levő sírja (türbe) fölé Timur-lenk már 1397-ben egy pompás dsámit építtetett.⁴⁾ Ahmed Jeszevi tehát kétségtelenül a XIV. században élt és írt s így *Hikmet*

¹⁾ T. i. a szerző az utolsó énekben, hol Sejbáni khánért imádkozik, többek közt ezeket mondja:

Ej tengrim!
 χānga cūn munža inājet kılding,
 χatirīn munža riājet kılding,
 Ejleding lutf anga Türkistāni,
 Jani kim Jasī bile Savrannī,
 Xoža Ahmed Jeszevige anī
 Ejleding hemdem ve jār-i-žānī.

(Vámbéry: Die Scheibaniade. Wien 1885. a 444. lapon.)

²⁾ A nakisbendi-szerzet főnökeinek életrajzait *Huszejn ben Ali Kāšiji Bajhdki*, ki leginkább Száfi néven ismeretes, írta meg persául 1503-ban s ezt a munkát fordította törökre *Mohammed ben Mohammed Serif*, a mely «*Rešahāt ajn-ul-hajāt*» címmel 1236 = 1821-ben jelent meg Konstantinápolyban.

³⁾ D'Ohsson: Tableau général de l'empire Othoman. Paris 1791. Tome IV., seconde partie 623.

⁴⁾ L. erre nézve *Hammer*: Geschichte des Osm. Reiches I. 285. és *Shiller*: Musavver Türkistān tārīχ ve siāhetnāmesi. Ingilizgeden müteržimi *Ahmed efendi*. Istanbul 1294 (= 1877), a 93. lapon.

cz. könyve határozottan a török nyelvemlékek *első korszakába* tartozik. Ebből legelőször Vámbéry közölt egy részletet, t. i. 140 sort, 1867-ben a *Čagataische Sprachstudien*-ben (115—123); majd Sejkh Szulejmán (1882-ben) vett át belőle szótárába sok példa-idézetet az egyes csagatáj szók mellé, 61 különböző helyen idézván 168 sorát; végre Pavet de Courteille említi a birtokában levő harmadik példányt s jegyzetben 2 sorát idézi,*) úgy hogy ebből a nyelvemlékből eddigelé összesen 310 sorra rúgó szöveg jelent meg nyomtatásban, melyet alkalmunk van ismerni. S a kiadott szövegből határozottan meg lehet állapítani, hogy Ahmed Jeszevi könyvének nyelve a *khokandi khánságban* beszélt nyelvjárást tünteti fel.

Most ismét más tájakra fordítva figyelmünket, a mai *Oroszország déli részéről*, vagyis a régi *hipcsáki khánság* területéről három török nyelvemléket tudunk felmutatni, melyek a XIV. században keltek.

Korra nézve első közöttük az a, quart alakban 164 lapot tartalmazó kézirat, a mely «*Persicum et Comanicum Alfabetum*» czímet visel s a költő Petrarca ajándékeképpen jutott a velencei köztársaság birtokába és ma is a velencei Szent Márk temploma könyvtárában őriztetik. A codex — mint a homlokán olvasható dátumból tudjuk — az 1303. év közepén (július 11.) íratott és így az összes török nyelvemlékek között időrendben a 7-ik helyet foglalja el. A terjedelmes kézirat a kipszáki khánok alattvalói közül egyik népnek, t. i. a Krímben és a Fekete-tenger mellékén lakott *kunoknak* nyelvét ismerteti szójegyzékben, ragozási példákban, szólásmódokban s prózai és verses szövegekben. A kunok között járt, részint genuai olasz, részint német hittérítők szerkesztették, majd latin, majd német nyelven értelmezvén a kun-török szavakat és szólásformákat. A codex több kéz írása; azonban a hangok jelölése latin betűkkel annyira bizonytalan és ingadozó, hogy a valódi kiejtést az egész nyelvanyag nagy részére nézve nem lehet pontosan és határozottan megállapítani s így nem bírunk egészen hű képet alkotni belőle magunknak a régi kun nyelv mivoltáról. De ha hangtani kérdésekben nem igen építhetünk is erre a török nyelvemlékre, másrészt alaktani és lexicologiai szempontból éppen olyan becses, mint bármelyik nyelvemlék. Részletesebb ismertetése ezúttal fölös-

*) Mirâdj-Nameh. Paris 1882. a 33. lapon.

leges volna; mert hiszen éppen a M. Tud. Akadémia kiadásában jelent meg gr. Kuún Géza szorgalmából.

Tudjuk, hogy a mongolok előnyomulása nyugot felé a XIII. század első felében, nem csak Közép-Ázsiába hozott keletről új török népelemet, hanem az Ural, Volga és Don folyók vidékére is. A Dsingiz, illetőleg fia Dsüdsi családjából származott khánok uralma alatt álló kipcásai khánságban is mindenestre sokkal kevesebb volt a mongol elem, mint a vele jött török népség. Ennek a területnek ethnographiai képe is nagyon megváltozott tehát az új török elem oda telepedésével, éppen úgy, mint Közép-Ázsiáé. S innen van az, hogy a kipcásai khánság török nyelve ugyanazt a jelleget viseli magán, melyet a közép-ázsiai csagatáj. A kipcásai khánságban s magoknak a mongol eredetű khánoknak udvarában is ez a csagatáj jellegű török nyelv volt a hivatalos nyelv és az uigur írás a hivatalos írás.

Ezen, az egészen csagatájos jellegű kipcás-török nyelven, uigur betűkkel írva két rövidebb nyelvemlék maradt fenn a XIV. század végéről. Az egyik *Tokhtamis* khánnak rendelete (jarlik) egy bizonyos *Jagaila* nevű egyénhez, 1393 május 20-ról keltezve, --- ugyanazé a Tokhtamis kháné, a kinek megbízottjai a génuai tisztviselők részére azt a három, 1380., 1381. és 1387-ben kelt szerződést állították ki, melyekről fentebb szoltam, de a melyeknek eredeti szövegek nem maradt fenn. A másik pedig a következő kipcásai khánnak, t. i. *Timur Kutluğ*nak 1398 ápr. 24-én a Dnjeper partján kelt szabadságlevele (jarlik) egy bizonyos Mehemmed és két fia részére Krímben, kiket a nemesi előjogokban megerősítvén, mindenféle adózás alól fölment. Mind a két nyelvemlék már több ízben s több helyen volt közölve,*) legutóbb Radloff Vilmos adta ki és igyekezett magyarázni az orosz cs. archæologiai társaság Zapiszkijának III. kötetében.**)

*) Az elsőt kiadta *Berezin*: Chrestomathie turque. Casan 1857. I. 10—12. l. A másodikat először Hammer közölte (a Fundgruben des Orients VI. kötetében), továbbá Berezin id. m. I. 13—16. l., majd Vámbéry a Kudatku Bilik függelékében, 172—173. lapokon.

**) Itt alkalmilag megemlékezem röviden ama *sírkövek feliratairól* is, melyeket a régi Bolgar város romjai között s általában a Volga és Káma folyók mellékén találtak. Az arab nyelvű feliratokban t. i. találkoznak *török* szók is, még pedig némely sírkövön olyan szók, melyek a kipcásai

A törökség lakta óriási területnek legnyugatibb részéhez érkevezve, *Kis-Ázsia* földén hat nyelvemléket ismerünk a XIV. századból. Ezek a következők: 1. A híres Dseláleddin Rúmi fiának, *Szultán Veledek* «*Rebábnáme*» című munkájában levő, vallásos tartalmú költemény, 156 verspár. 2. *Ásik pasa* divánja, vagy helyesebben «*Garibnáme*»-ja. 3. A hidsre 741. évében, azaz 1340-ben kelt *Tezkeret-ül-Evliá*, mely egészen más, mint az 1436-ból fennmaradt, ujjur írású s csagatáj nyelvű *Tezkere-i-Evliá*. 4. *Sejkh Elvánnak* persából fordított «*Gülsen-i-ráz*» cz. munkája. 5. *Mahmud ibn Mohammed el-Bardsíninek* «*Báznáme*» (a solymokról szóló könyv) cz. könyve. 6. *Ahmedinak* «*Iszkendernáme*»-ja.

Mint már föntebb is említettem, *Kis-Ázsiának* török lakossága Közép-Ázsiából származik. A beköltözések folyamában legjelentékenyebb és legismeretesebb a *szeldsukok* megjelenése a XI. század második felében s a *kúji* törzse a XIII. század első felében. Már magoknak a *szeldsukoknak* vezetése alatt is nem valamely egységes nemzetest szállotta meg *Kis-Ázsiának* egy részét, hanem az egész Közép-Ázsiának különböző helyeiről s különböző nyelvtületről elszakadt néptöredék.*) Ha a *kúji* törzs — a mint bizo-

khánság török nyelvének a csagatájjal egyező szókincséből valók, más sírköveken pedig a *régi volgai bolgárok* török nyelvének maradványai. A számneveken és az időjelzés fogalomkörébe tartozó elnevezéseken kívül azonban csak néhány, más értelmű szó és kifejezés fordul elő rajtok. Pl. *oglı* (fia), illetőleg *ül*, *oul* (fiú, fi), *hır* (leány = csuvas *çır* = köztörök *kız*), *bülık* (síremlék, sírkő), *turur* (van), *irdi* (volt), *boldı* (volt), *birle* (val, vel), *jaş* (életkor), *kılsun* (*vasl kılsun* = juttassa), *tangrıga* (istenhez), *kandur* (itatni, itallal kielégíteni; pl. *Keser şarabı birle kandursun* = a paradicsom folyamának borával itassa). — Eddigelé összesen 93 ilyenféle sírfeliratot találtak és értelmeztek (Klaproth, Berezin, Huszejn Fejz Khānov, Achmarov és Aşmarin), melyek mind a XIV. századból valók. E feliratok nem annyira a kipesáki török nyelv szempontjából érdekesek és fontosak, mint inkább azért, hogy kétségtelen bizonyítékai a régi *bolgárok* török nyelvűségének és nemzetiségének; s egyszersmind némi halvány fogalmat is szerezhethünk belőlük a régi *bolgárok* nyelvének viszonyáról más török nyelvekhez. L. bővebben Klaproth cikkét: *Journal Asiatique* 1831. évf. VIII. köt. 483—503. l. és Munkácsi Bernát ismertetését az *Ethnographia* 14. évf. 261—5. lapjain.

*) Világosan kitűnik ez különösen *Mirkhond* előadásából, a ki *Szeldsuknak* és utódainak vezetése alatt mindig türkmenekekről és Turkesztán különböző helyeiről összesereglett harczosokról beszél. L. bővebben: *Mirkhondi Historia Seldschukidarum. Persice edidit J. A. Vullers. Gissæ 1837.*

nyosnak látszik — egységes volt is; de vele ugyanazon időtájban költöztek be a másféle származású *afsarok* és a *karamánok* ősei, hogy a *jürüköket* ne is említsük. Szóval Kis-Ázsiának török lakossága már a XIII. század végén különböző helyekről és különböző törzsekből való népvegyülék volt, a mely ennél fogva természetesen más és más nyelvjáráson beszélt. Hogy csak a *szeldsukokat* és a *káji* törzsből való *oszmánokat* vegyük közelebből szemügyre, a historiai kútfők mind a két népet a nagy *oguz* nemzettestből származtatják és így a mai turkománok édestestvéreinek tartják. S valóban nem csak azt találjuk, hogy a göklen turkománoknak egyik nemzetsége szintén *Káji* nevet visel,¹⁾ hanem arról is van tudomásunk, hogy az oszmánoknál még 1526-ban is voltak olyan históriás énekek, melyek az *oguz ősöknek* harczait beszélték el s melyeket a nagy Szulejmán katonái a mohácsi csata előestéjén kobzok kíséretében énekeltek.²⁾ A történelmi kútfők a *káji* törzs legrégibb hazájának Mäverännehret, vagyis az Oxus és Jaxartes közét ismerik; míg a *szeldsukokat* keleti Turkesztánba vissza tudják kísélni.³⁾ A legközelebbi vér- és nyelvrokonság tehát egészen bizonyos a *szeldsukok* és a *káji* törzs között.

Már most ha azt vizsgáljuk meg, hogy ez a két külön törzs Kis-Ázsiának melyik és mekkora területét népesítette be, úgy találjuk, hogy a *szeldsukok birtokában volt egész Kis-Ázsia, — a bizánczi császársághoz tartozó észak-nyugoti partvidék, továbbá a trapezunti császárság és Cilicia kivételével.*⁴⁾ A *káji* törzs — mely beköltözésekor állítólag 50,000 lelket számlált — nemsokára öt részre szakadt. Az egyik rész visszament kelet felé a régi hazába; a másik Syriába, a harmadik Kis-Ázsia valamely részére költözött s amazokat még

¹⁾ Vámbéry: A török faj. Budapest 1885. a 474. lapon.

²⁾ Erről Dselálzáde tudósít bennünket. L. Török Történetírók. Budapest 1896. II. köt. 159. lapon.

³⁾ Így pl. az *Oguznáme* Lutfi pasánál (Török Történetírók II. 2. l.) és az 1320. táján író Hamdallah Musztaufi, a ki az 1057-ben meghalt *Abulala* tárikhja nyomán beszéli el a *szeldsukok* legrégibb történetét (Journal Asiatique 1848. évf. IV. series, XI. köt. 421. lap).

⁴⁾ Az 1590. évben meghalt *Dsenábi* történetíró szerint a *szeldsuk* birodalom tartományai voltak I. *Alaeddin Kejkobád* uralkodása alatt (1237—1244.): Kónia, Akszeráj, Kajszárie, Karamánia, Ajdin, Montese, Szarukhán, Hámid, Kermián, Kerde, Kasztamúni, Angora, Malatie, Merás, Elbisztán, Tokat, Amászia, Nigiszár, Erzindsán, Szamszun és Szinope.

Nesri korában is (a XV. század végén) *türkmen*, emezeket *göcsebe*, vagy *göcsemen* (= nomád) néven ismerték. A negyedik rész (egy nemzetség) Dsaber vára környékén, az Eufrates partján telepedett meg és lakott még Nesri idejében is. Végre az ötödik töredék, szám szerint állítólag csak 400, vagy 416 család (tehát körülbelül 2000—2500 fő), melynek főnöke Er-Togrul volt, I. Alaeddin szeldsuk szultántól birodalmának a bizánczi császárság szomszédságában eső észak-nyugoti végvidékét kapta lakóhelyül, t. i. a *Tumanids-dag és Ermeni-dag, meg Szögüd vidékét*, egy kisebb, mindössze csak néhány mérföldnyi területet Kutahiatól észak felé s Brusza és a Szakaria folyó között. Er-Togrul fiának, Oszmánnak, idejében aztán az itt megtelepedett csekély számú török nép és az a török elem, mely az egységes szeldsuk birodalom felbomlása után a különböző szeldsuk tartományokból köréje sereglett s elismerte urának, vette föl az *oszmánli* nevet, megkülönböztetésül a többi szeldsuk bégek alattvalóitól. Ez az oszmán-törökség aztán csak lassan, hosszú idő folyamán részenként hódította meg az előbbi szeldsuk birodalom területét, úgy hogy az egész Kis-Ázsia csak a XVI. század elején, I. Szelim uralkodása alatt, került a birtokába. Ha a két, különböző időben beköltözött törzs által benépesített két terület mértékét összehasonlítjuk egymással, körülbelül megítélhetjük egyrészt a *szeldsukok*, másrészt az *oszmánok* számát s úgy találjuk, hogy emez eredetileg szinte elenyésző csekély lehetett ama mellett.

A történelmi kútfők után mondottakból levonható tanulságot alkalmazva már most a *nyelvre*, az a fogós kérdés áll előttünk: minek nevezzük a XIV. századbeli kis-ázsiai török nyelvet, *szeldsuknak-e*, vagy *oszmánnak*? s az e korból származó nyelvemlékek közül melyik a szeldsuk és melyik az oszmán-török? Eddig ugyanis csak a Rebábnáméban levő *156 verspárt* és a *Báznámét* volt szokás *szeldsuk* nyelvemléknek tartani,*) Ásik pasa divánját és az Iszkendernámét pedig — mert csak ezekről tudtak — már oszmán-török szövegnek. Azonban én azt merem állítani, hogy ha azt a *156 verspárt* és a *Báznámét* helyesen és jogosan nevezzük szeldsuk nyelvűnek: akkor ugyanennek kell neveznünk és tartanunk Ásik pasa divánját is, továbbá a Tezkeret-ül-Evliát és Sejkh Elván

*) L. Hammer: Geschichte der Osm. Dichtkunst. I. 12. lapon.

munkáját: mert mindezeknek a nyelve egy és ugyanaz (ellenben az Iszkendernáme nyelve már jelentékenyen elütő jellegű), mint-hogy nem csupán Szultán Veled lakott és írt a szeldsuk birodalom fővárosában, Kóniában, a Báznáme szerzője pedig Mentese nevű szeldsuk tartományban, — hanem a Persia határáról származott Ásik pasa és a Turkesztánból beköltözött Sejkh Elván is Kis-Ázsiának olyan részein éltek, melyeken nem a káji törzsből való oszmánok, hanem *szeldsukok* laktak s a mely területek csak jóval később jutottak az oszmánok birtokába. A Tezkeret-ül-Evliá szerzőjének — nyelve után ítélve — hasonlóan szeldsuk területen kellett élnie és írnia. Ha tehát olyan nyelvemléket nevezünk szeldsuk szövegűnek, a melyet Kis-Ázsiának szeldsukok lakta területén élt író szerzett: akkor a Rebábnámébeli 156 verspárral és a Báznáméval egy ugyanazon kategóriába kell soroznunk még az imént említett három nyelvemléket is.

Hogy pedig e felfogással nemcsak nem állok egyedül, hanem magok a törökök is kezdettől fogva így ítélték meg ezt a dolgot, erre nézve hivatkozhatom a legrégibb török irodalomtörténetírókra, névszerint *Latifira* (írt 1546) és *Ásik Cselebire* (meghalt 1571), a kik szintén úgy nyilatkoznak, hogy tulajdonképpeni *oszmán-török* irodalomról I. Murád kora előtt (uralk. 1359—1389), Oszmán és Urkhán idejében, még nem lehet szó; mivel a Rúmban, azaz Kis-Ázsiában *előbb* élt és működött írók nem oszmán-török területen éltek és nem oszmánli nyelven írtak, hanem másféle türk területen és más türk nyelven. Ez a másik török terület és nyelv pedig csak a *szeldsuk* lehet. Már pedig Szultán Veled még Oszmán, Ásik pasa, Sejkh Elván, a Tezkeret-ül-Evliá és a Báznáme szerzője pedig még Urkhán uralkodása idején éltek és írtak; minél fogva a ránk maradt *legelső* tulajdonképpeni *oszmán-török* nyelvemlék az 1390. évben írott *Iszkendernáme*.

De lássuk már közelebbről e kis-ázsiai szeldsuk és oszmán-török nyelvemlékeket.

Ámbár már a Belkhiből Koniába beköltözött híres *Dseláleddin Rúminak* (szül. 1204/5-ben, megh. 1274) persa nyelven írott verseiben is fordul elő egy-egy török sor, vagy verspár, vagy legalább fél-fél sor;*) mégis csak a fiának, *Szultán Velednek* persa nyelvű,

*) Itt alkalmilag megemlítem, hogy az arab *Im Batuta* útleírásában

Rebábnáme című munkájában található, 156 verspárból álló valóságos tartalmú költeményt tekinthetjük a legelső szeldsuk nyelvemléknek. Szultán Veled ezt a munkáját a persiai mongolok egyik fejedelmének, Mohammed Khudābende Oldsajtu kháunak ajánlotta, a ki 1305-ben kezdett uralkodni;*) s mivel másrészt a szerző 1312-ben halt meg, ebből a két dátumból világosan kitűnik, hogy a *Rebábnáme* és így a benne levő szeldsuk vers is az 1305. és 1312. évek között íratott. Ennek a könyvnek tudtommal három kéziratos példánya van Európában, t. i. a bécsi udvari könyvtárban, a szentpétervári ázsiai Múzeumban és itt Budapesten, a M. Tud. Akadémia könyvtárában. A szeldsuk vers már több ízben megjelent (legelőször 1829-ben a bécsi «Jahrbücher der Literatur»-ban), többen hozzászóltak és magyarázták s többféleképpen olvasták, illetőleg írták át; legutóbb Künos Ignác adta ki átirásban 1892-ben (Nyelv-tudományi Közlemények XXII. 480—497).

Szultán Veledek a *Rebábnámén* kívül más munkái, illetőleg költeményei is vannak szintén persa nyelven, melyeknek egyike *Velednâme* címet visel. Sőt a régóta ismeretes versén kívül még más költeményt is írt török nyelven, a melyről azonban mindedig senki sem tudott Európában. Ugyanis *Zia bėj efendi* egy *Kharābūt* című (Romok, töredékek, vagy maradványok) háromkötetes nagy anthológiát szerkesztett és adott ki Konstantinápolyban (1291 -2= 1874—75) a régibb és újabb török, persa s arab írók verses műveiből. A kiadó e munka II. köt. 95. lapján *Szultán Veledek*, mint szerzőnek, neve alatt egy költemény-töredéket, mindössze csak 5 sort, közöl. A töredék 14 szótagos sorokban van írva, mint látszik, ráütő rímmel; míg amaz a szeldsuk verse párosan rímelő, 11 szótagú sorokból áll. Hogy a kiadónak is csak e néhány sorról volt-e

is — a ki az 1327—28. években utazta be Kis-Ázsiát — találunk följegyezve és értelmezve 20 török szót, melyeket érdemesnek tartok felsorolni. *Aga* = nagy; a szultán rokonainak czíme. *Agaž* = fa. *Beg* = fejedelem. *Bižak* = kés. *Bižakžī*. *Čiragči* (lampiste). *Dunguz* = disznó; ebből *Dunguzla*: egy helység neve. *Efendi* = úr. *Gümiş* = ezüst. *Xarka* = sátor. *Xān* = szultán. *Jazsi* = kiváló. *Kastane* = gesztenye. *Kara* = fekete. *Kuz* = dió. *Küçük* = kicsi. *Rügan* = vaj. *Saman* = szalma. *žuk* = kicsi; t. i. képző az *Osmanžuk* névben. (L. Voyages d'Ibn Batoutah. Par Defrémery et Sanguinetti. Paris 1854. II. kötet.)

*) A leghitelesebb kútfő, t. i. Resideddin szerint.

tudomása, a mely véletlenül fenmaradt valamely kéziratban, vagy pedig meglevő hosszabb költeményből szakította-e ki, azt nem tudom; mert az anthológiában semmi felvilágosítás nem található erre vonatkozólag.*)

Ásik pasa, vagy teljes nevén Sejkh Ásik pasa ibn Mukhlisz ibn Sejkh Eliász, az 1271. évben (= 670) született és 1332, vagy 1333-ban (= 733) halt meg. Valamely, Persia határán fekvő helyről költözött be Urkhán uralkodása idején (tehát 1325 után) a Kizil-Irmak, vagyis a régi Halys folyótól kelet felé eső *Kirsehir* városába,**) a mely csak II. Murád (1421—51) korában került az oszmán-törökök birtokába. Ebben a városban élt és működött s ebben is van eltemetve. Mint tőle magától tudjuk, a hidsre 730. évében, azaz *1329 ben, vagy 1330-ban* írta, illetőleg fejezte be a *Garib-náme* című könyvét, melyet a későbbi nemzedékek *Diván-i-Ásik pasa* néven ismertek és emlegettek. E nagy terjedelmű vallásos munkának, a mohammedán mysticismus egyik legkiválóbb irodalmi termékének, tárgya az isteni szeretet s az isten igaz szeretetéhez és megismeréséhez vezető utak és módok ismertetése. Tíz szakaszra (bāb) oszlik és mindegyik szakasz ismét tíz-tíz elbeszélést, vagy történetet (= dāsītān) foglal magában; s a 10,000 verspárból, vagyis 20,000 sorból álló egész költemény 11 szótagot számláló, párosan rimelő sorokban van írva. A befejezésben okát adja a szerző munkája szereztetésének. Azt mondja ugyanis, hogy minden nyelven írtak már arról a tárgyról, melyről most ő beszél és minden népnek van már ismerete róla; de a török nyelvre még

*) Ime itt közlöm úgy, a mint Zia bég kiadásában van, hogy legalább megmentsem ezt a csekély emléket is.

ای که هزار آفرین بو نیجه سلطان اولور
 قولی اولان کیشیلر حسرو و خاقان اولور
 خالقنی استین ناخلف اولمش دکل
 خلقه کوکل باغلیان صکره پیشیمان اولور
 الهی سورسک بنی سویلنمه غم وار

**) Latifnak 1546-ban írt «Tezkeret-es-šuaara»-ja szerint: Helytelenül mondja tehát Hammer, hogy Ásik pasa *Kirsehir* városában született (Geschichte der Osm. Dichtkunst, I. 54.).

senki sem fordította figyelmét, a törökök pedig nem értik azokat a nyelveket. Ő tehát ezt a Garib-námét azért szerzette, hogy a török nyelven beszélők is megtalálhassák az igaz értelmet, ismeretet; hogy abból a törökök se legyenek kizárva, hanem a magok török nyelvén ismerjék meg az istent, hogy ne nézhessék le őket más népek. *) Az a szép kézirat, melyet én ismerek, Kátib Szinán kezétől való a hidsre 910. éve Sábán havának végéről, vagyis az 1505. év elejéről s negyedrélt alakban 259 levelet tartalmaz és a M. Tud. Akadémia könyvtárának tulajdona (Tör. Qu. 1. szám alatt). Ezt a munkát tudtommal eddigelé csak Hammer ismertette 1836-ban**) a bécsi cs. és kir. udvari könyvtár példánya alapján, de eredeti szöveg még nem jelent meg belőle s mint nyelvemlék sem volt tárgyvalva.

Ásík pasa könyvének kelte után tíz évvel, a hidsre 741. évében, azaz 1340-ben írt valamely ismeretlen szerző egy, «*Tezkeret-ül-Evlia*» című, nagy terjedelmű munkát, a mely bizonyára éppen úgy a persa Ferideddin Attár eredeti művének fordítása, mint az a másik, csagataj nyelven uigur írással fenmaradt Tezkere-i-Evlia, mely az 1436. évből való a Mirádsnáméval együtt. Úgy látszik, hogy ez a becses nyelvemlék egyetlen európai könyvtárban sincs meg; mert létezéséről eddig senki sem beszélt. Nekem azonban egészen bizonyos és határozott tudomásom van ennek a könyvnek léteztéről, — de csak az 1885. évig. Ugyanis 1884-ben Konstantinápolyban Szilágyi Dánielnél saját szemeimmel láttam ennek egy

*) Idézem eredetiben is ezt a helyet:

Kāmu dilde var idi zabt-i-usūl,
 Bunlara dūšmiš idi žümle ukūl.
 Türk diline kimsene bakmazidi,
 Türklere hergiz gōñūl akmazidi.
 Türk daḡi bilmezdi ol dilleri . . .
 Bu Garibnāme anın gēldi dile,
 Kim bu dil ehli daḡi mani bile,
 Türk dilinde jani mani bulalar. . .
 Jol ičinde bir birini jirmeje,
 Dile bakub maniji ḡōr görmeje.
 Taki maḡrūm kalmaja türkler daki,
 Türk dilinde añlajalar ol hakḡ (258. levél).

**) Geschichte der Osmanischen Dichtkunst. Pesth 1836. I. köt. 54—62. lapjain.

kézirati példányát, több ízben olvastam, jegyzeteket vettem belőle s mindjárt a következő évben «A kasztamuni-i török nyelvjárásról» írott munkámban említést tettem róla és egyes helyeket idéztem is belőle. A negyedréti alakú codex terjedelmére már nem emlékezem pontosan, csak annyit tudok meglevő jegyzeteimből, hogy 180 levélnél többet tartalmaz. Minthogy ez a codex annak idején nem jutott ide az Akadémia birtokába, bizonyos, hogy ez is ama kéziratok közé tartozik, melyek mindjárt Szilágyi Dániel halála után eltűntek a lakásáról. Elvesztét kétszeresen kell sajnálnunk; mert tudtunkkal unicum volt! A belőle készített jegyzeteim alapján meg lehet állapítani, hogy a nyelve egészen azonos Ásík pasáéval.*) A félreérthetőség kiküszöbölése céljából még azt is megjegyzem, hogy ez a határozottan 1340-ből való nyelvemlék azzal a harmadik *Tezkeret-ül-Ehliá*-val sem azonos, melyet *Szinán* pasa írt II. Mohammed uralkodása idejében (1451—1481) párosan rimelő versekben.

Ugyanebben a korban élt és írt *Sejkh Elván*, a ki Turkesztánból költözött be Kis-Ázsiába Urkhán szultánsága idején (1325—59), családja pedig a persiai Sírázból származik. Ezt a régi török irodalomtörténetírók úgy ismerik, mint a ki Sejkh Mahmud Sebiszterinek (Sebiszter helység Tebriz közelében) «*Gülšen-i-rāz*» (A titok rózsáligete) című vallásos tankölteményét persából török nyelvre fordította. Ennek a munkának csak egy kézirati példányáról van tudomásom Európában, t. i. Londonban, a mely az 1700. év táján másoltatott «*Gülšen-i-rāz-i-türki*» címmel;**) én azonban mind-

*) Ine néhány nyelvi adat belőle: *İetmek* = vezetni; *iletgil* = vezess! *Katında* és *kijında* = mellett, -nál, -nél; *katına* és *kijına* = mellé, -hoz, -hez. *Jejesi* = ennivaló; *jejesinden diledi* = kért az ennivalóból. *Bile* = vele, magával; *bile iletti* = magával vitte. *İlejin,že* = előtte. *Dün bucuğında* = éjfélkor. *Oşbu vaktin* = ebben az időben. *Jarlak* = nagyon, igen, erősen; *jarlak korktı re ditremek duttu* = nagyon megijedt és elfogta a remegés. *Tapmak* = imádni; *ulu od jakmıstı re aña tapardı* = nagy tüzet gyújtott és azt imádta; *bu oda niçin taparsın?* = miért imádod ezt a tüzet? *Süçü* = bor; *süçü içüp esrük oldı* = bort iván megrészegedett. *Isterün* = keresek. *İsmarlarun* = ajánlom. *Mal işmarın iderdı* = vagyont számlálta. *Varmak* = menni. *Getürmek* = hozni. *Göre durursın* = látod, stb.

**) L. Bernard Quaritsch: Catalogue of oriental books, oriental Mss. etc. London, 1870. N° 257. a 898. lapon. A persa eredetit német fordítással együtt kiadta Hammer-Purgstall: *Gülšen-i-raz*: Rosenflor des Geheimnisses. Pesth 1838.

össze csak azt a kisebb töredéket ismerem belőle, mely Latífinak az 1546. évben írott Tezkeret-es-suara című életrajzgyűjteményében található mutatóványképpen. A költemény 11 szótagos, páros rímű versekben van írva s a nyelve azonos Ásik pasáéval és a Tezkeret-ül-Evliáéval.

Az ötödik és utolsó szeldsuk nyelvemlék az elég terjedelmes *Bāznāme* (a sólymokról szóló könyv, Falkenbuch) a XIV. század közepe tájáról. Szerzője — mint az előszóból tudjuk — *Mahmud ibn Mohammed el-Barzsini*, a ki ezt a könyvet persából fordította a több független fejedelemségre felbomlott előbbi szeldsuk birodalom egyik tartománya, t. i. Mentese, fejedelmének, *Mohammed ben Mentesenek* megbízásából, mivel ez nem tudott persául.¹⁾ Ez az egykori szeldsuk tartomány — mint tudjuk — Kis-Ázsiának délnyugoti szögletében terült el, Rhodus szigetével szemközt és csak II. Murád korában, 1426-ban, került véglegesen az oszmánok birtokába. Ugyanebben a tartományban volt — a mai Muglától nyugot felé, Milász városától csak 2 mérföldnyire — az a *Bardsin* város is,²⁾ a hol szerzőnk lakott s a melytől vette a melléknevét. A munka 155 fejezetben tárgyalja a sólymoknak s általában a vadászmadaraknak különböző fajait, a velők való bánásmódot, betegségeiket és azoknak gyógyítását s a sólymokkal és ebekkel való vadászat módjait, — olyan nyelven, mely egészen egyező az ú. n. szeldsuk vers és Ásik pasa nyelvével. Ennek az érdekes nyelvemléknek egyetlen kézirati példánya a *milanoi* Ambrosiana tulajdona s ebből adta ki Hammer 1840-ben az eredeti szöveget német fordítással együtt.³⁾

A hatodik török nyelvemlék, mely még ismertetésem keretébe tartozik s a melyet egész részletesen szándékozom tárgyalni, *Ahmedi-nek Iszkendernámé*-ja, vagy Nagy Sándorról szóló romantikus eposza

¹⁾ Az előszóban ezeket mondja a szerző: Bu kitāb evvel amuran dilinge düzülmüş, andan arabija döndirmişler ve andan farsija döndirmişler ve ben zājif Mahmud ibn Mohammed el-Barzsini türkije döndirdim... Emir-i-azim... Mohammed ben Mentese... «bu kitāb benim içün türkije döndir virseñ, azim minnet ola» didi... Anuñ imtisāl-i-fermānından ötürü bu *Bāznāme* elden geldikçe türkije döndürdim.

²⁾ Így határozza meg a helyét *Ibn-Batuta*, a ki az 1327—28. években járt ott (II. köt. 279—280. l.).

³⁾ Hammer-Purgstall: Falkenkleee. Pesth 1840. Hartlebennél.

az 1390. évből. Ez a nagyszabású irodalmi termék azért rendkívüli fontosságú a török nyelvtudomány szempontjából, mert a *legelső*, fennmaradt emléke a tulajdonképpeni *oszmán-török* nyelvnek s mint ilyen, azt ismerteti meg velünk, hogy milyen volt ez a nyelv az oszmán birodalom fennállásának első századában. Az a két, legrégibb oszmán-török nyelvemlék, mely eddigelé napvilágra került és ismertetésben részesült, már a következő, vagyis a XV. századból való; az egyik t. i. «*A rúmi szeldsukidák története*», mely II. Murád uralkodása idején, azaz 1421—1451 között készült;¹⁾ a másik pedig az *El-fereds bad es-sidde*(Borúra derü)czímű elbeszélés-gyűjtemény, melyet Vámbéry adott ki részben és értelmezett, határozottan az 1451. évi (= 855) dátumot viseli.²⁾

Azt mondhatná ugyan valaki, hogy — ha nem vesszük is számba az Urkhán és I. Murád korában élt, tehát Ahmedinél valamivel idősebb *Sejkh Jakhsin*ak történeti munkáját, mivel ez nem maradt reánk s csak annyit tudunk róla, hogy az 1502-ben író Ásikapasazáde forrásul használta — hiszen maradtak fenn *oklevelek* már a három első szultán (Oszmán, Urkhán, I. Murád) korából és így azok még régibbek, mint az Iszkendernáme! Igaz, hogy vannak ilyen oklevelek az 1390. évet megelőző időből, számszerint 15 darab s ezek már régóta (először 1574-ben, újabban 1858-ban) ki vannak adva Feridun bégnek «Münsaât-esz-szelâtin» című okmánygyűjteményében.³⁾ Ámde ezek az oszmán-török nyelven való okmányok — még azok is, a melyeket kézzelfoghatólag nem jóval későbbi korban írtak — *abban az alakjokban, a hogyan ránk maradtak, nem a dátumuk idejéből való nyelvemlékek*; mert át vannak írva a XVI. századbeli nyelvre s csak egy-két olyan régiesség maradt meg bennük, mely a XVI. században is használatos volt még. Erről mindenki meggyőződhetik, a ki összehasonlítja az említett 15 oklevél szövegét a XVI. századbeli török írók és okmányok nyelvével. Így tehát a XIV. századból keltezett oszmán-török okleveleknek

¹⁾ M. Th. Houtsma: Histoire des Seldjoucides de l'Asie Mineure. Leide, 1891.

²⁾ Vámbéry: Alt-Osmanische Sprachstudien. Leiden, 1901.

³⁾ T. i. az I. köt. 56—116. lapokon, az 1858-i konstantinápolyi kiadásban. Feridun bégről és okmánygyűjteményéről l. bővebben: Török Történetírók I. köt. 277—280. lapokon.

csak a történetírás veheti hasznukat, — de abból a korból való nyelvemlékeknek egyáltalában nem tekinthetők.

Végre azt az ellenvetést sem teheti senki az *Iszkendernáme* elsősege ellen, hogy *Ahmedivel egy időben* élt néhány olyan török író, a kinek munkája egészen, vagy legalább részben szintén fennmaradt; mert ezek — ha kortársai voltak is Ahmedinek — valamivel későbbben s inkább már a következő században írtak, úgy hogy egyiküknek irodalmi alkotása sem előzi meg korra nézve az *Iszkendernámét*. Így *Nijázi* — a kinek divánjából néhány sor található *Latífnál* — csak I. Bajezid uralkodása alatt, vagyis 1390 után kezdett írni. *Szulejmán Cselebi* — a kinek «Mevlud» című vallásos költeménye megvan a bécsi cs. és kir. udvari könyvtárban is — és *Ahmed Dáji* — kinek «Csengnámé»-jából egy részletet idéz *Latífi* — csak a XV. század első tizedében virágoztak és *Szulejmán* emir udvarában éltek. *Ezheri* pedig és *Sejkhí*, a «Khoszrev u Sirín» szerzője, illetőleg fordítója, I. Mohammed és II. Murád (1410—1451) korában működtek.

Ellenben az *Iszkendernáme* az 1389. és 1390. években készült. A szerző ugyanis nagy munkája végén (a 382. lapon) háromféleképpen is meghatározza ezt a dátumot. T. i. először azt mondja, hogy mikor ezt a munkáját befejezte, a 792. év *Rebi-ül-akhir* havának eleje volt, vagyis mi szerintünk 1390 márczius második fele (19-étől fogva).¹⁾ A következő sorban pedig úgy nyilatkozik, hogy *Iszkender* korától fogva munkája írásáig 1701 esztendő múlt el, sem több, sem kevesebb.²⁾ Ez t. i. az *Alexander-aera* szerint való számítás, a mely — mint tudjuk — Kr. e. 312. év okt. 1-vel kezdődik s így az innen számított 1701 év = 1389. Végre azt írja, hogy *Melik sah* korától 310 év múlt el eddig.³⁾ Ez pedig a *dseldili-*

¹⁾ Az eredetiben:

Kim jedi jüz doksan ikinži il
Evvelinde idi Rebi-ül-āxiring,
K'oldi nazmı xatm oşbu deftering.

²⁾ Az eredetiben:

Şah Sikenderden daıı geçmişdi hem
Ming jedi jüz il ve bir, bi-biş u kem.

³⁾ Az eredetiben:

Hem Melik şah devletinden daıı bil,
K'ol il idi üç jüz on tāriḫ il.

aera szerint való számítás, mely Kr. u. 1079. márcz. 15-vel kezdődik s így e szerint is a ker. időszámítás 1389. éve jön ki eredményképpen.

Így állván a dolog, nem csak azt mondhatjuk, hogy az *Iszkendernáme* a legrégibb oszmán-török nyelvemlék, hanem azt is, hogy ennek szerzője, *Ahmedi*, az első tulajdonképpeni oszmán költő és egyúttal az ú. n. *romantikus iskola* megalapítója a nyugoti török irodalomban.

Ahmedi *Iszkendernáme*-jének több példánya maradt fenn kéziratban. Így a M. Tud. Akadémia könyvtárában *négy* példánya van Szilágyi Dániel gyűjteményéből (Török 0.83, 0.211, 0.249 és 0.267. számok alatt); egy példánya a *velencei* Szent Márk temploma könyvtárában, egy pedig az én birtokomban. Eddigelé csupán Hammer József ismertette, de nem nyelvészeti szempontból, hanem mint irodalmi, vagy költői terméket*) a *velencei* példány alapján. De ebben az ismertetésben nem sok köszönet van; mert az ismertetőnek adatai és állításai olyan zavarosak és ellentétesek, hogy nem lehet rajtok eligazodni. Azonkívül a *velencei* példányban levő éposz — a mint Hammernél látjuk — egészen más szerkezetű, mint a többi példányokban, úgy hogy ez semmi esetre sem az eredeti, az 1390-ben írott költemény, hanem későbbi szerkesztés s vagy maga Ahmedi dolgozta át és bővítette a XIV. század első tizedében, vagy — a mi valóbbszínű — halála után átdolgozta más valaki.***) Mert a *velencei* példányban levő *Iszkendernáme* félig versben, félig prózában van írva; s ezen kívül bele van szöve, egyebek között, a szeldsukok és oszmánok története I. Bajezid halála után *Szulejmán emírig*, sőt ennek uralkodása is; minélfogva ez ebben a szerkezetben csak *1410 táján* készülhetett. S mindannak daczára, hogy a *velencei* példány az eseményeket körülbelül az 1410. évig levezeti, a végén az áll, hogy a munka *704. évben*, vagyis *1304-ben* íratott! És Hammer nem csak azon nem ütközik meg, hogy hogyan írhatott meg valaki már 1304-ben olyan

*) Geschichte der Osmanischen Dichtkunst. Pesth 1836. I. köt. 89--104. l.

**) Az *Iszkendernáme* a *velencei* példányban, Hammer szerint, 7200 verspárból áll, vagyis 14,400 sort tartalmaz, tehát körülbelül 3000 sorral bővebb az első szerkezetnél.

dolgokat, melyek csak 1410 táján történtek, hanem azon sem akad fenn, hogy Ahmedinek — a ki az ő tudomása szerint is 1412-ben halt meg*) — ha csak 20—22 éves ifju volt is 1304-ben, a mikor állítólag irt, halálakor már legalább is 130 évesnek kellett volna lennie!

Az általam ismert többi példányok között is, több oknál fogva, minden tekintetben a *saját birtokomban levő kézirati példánynak* kell adnom az elsőséget és így ezt veszem ismertetésem alapjául. Ez a kézirat octav alakban 382 lapot tartalmaz 28—30 sorral egy-egy lapon, úgy hogy az egész éposz körülbelül 11,400 sorból áll s így már terjedelménél fogva is bőséges anyagot szolgáltat a XIV. századbéli oszmán-török nyelv ismeretéhez.

A szerzőnek kilétét s a munkának címét magából a szövegből is tudjuk, a mennyiben az író a bevezetésben többször is említi, hogy ő, kinek neve *Ahmedi*, egy *Iszkendernâme* című könyvet ír most (9. és 10. l.). A szerző életéről édes-keveset tudunk. A török biographusok szülőhelye felől is bizonytalanságban hagynak bennünket, a mennyiben egyik tudósítás szerint Szivászból, Kis-Ázsia keleti részéről, másik szerint ellenben Kermián tartományából, tehát Kis-Ázsia nyugoti részéről származott. De akárhol született is, bizonyosra vehető, hogy abban az időtájban, mikor ezt a Nagy Sándorról szóló költeményét írta, csakugyan Kermián tartományában, még pedig ennek fővárosában, *Kutahia*ban (Kütahja) tartózkodott. Ugyanis e munkája keletkezésére vonatkozólag a bevezető részben azt mondja ő maga, hogy ötlet Bajezid szultán kegyessége szólaltatta meg, az készítette arra, hogy e szép gyöngyöket fűzérbe foglalja, annak nevére írta ezt a költeményt; s mivel Bajezid szultán egy második Iszkender, ez az ő ajándéka egészen méltó lesz hozzája.***) E vallomásnak az az értelme, hogy tehát Ahmedi az

*) Tasköprüzáde (az 1589-ben megh. biographus) «Sakāik-un-nāmanijet» cz. munkája szerint Ahmedi a hidsre 815. évében, azaz 1412-ben halt meg.

**) Az eredetiben:

Ol Sulejmān-zāde ve šah-i-žihān:
Bajezid ibn Murād ibn Urxān
Cün Sikendernāmeje urup kalem,
Müşken kāfura çektim ben rakem,

Iszkendernámét Bajezid szultán buzdítására, vagy megbízásából írta és abban az időtájban ennek környezetében élt. Tudjuk pedig, hogy I. Bajezid, mielőtt trónra lépett, vagyis 1390 előtt, több éven át éppen Kermián tartományának kormányzója volt és Kutahia-ban tartotta udvarát; s így Ahmedi itt és ekkor lehetett vele érintkezésben.

Latifi szerint Ahmedi egyik legszebb tehetségű és legnagyobb képzettségű volt a kortársai között; több tudományának (mysticismus, természettudomány, orvostudomány, mértan stb.) művelésével kitént, azonban kiváló költőnek és ügyes verselőnek nem tekintették, úgy hogy Iszkendernáméja is — állítólag — kedvetlen fogadtatásban részesült az előkelők körében, a mi nagyon elszomorította szerzőnket. Mindamellett még a XV. század első tizedében is szerepelt és működött az irodalom több ágában s Szulejmán emírnek udvari költői és magasztalói közé tartozott néhány kortársával együtt. Az Iszkendernámén kívül másféle munkái, melyekről tudunk, a következők: 1. egy *diván*, vagy versgyűjtemény, Szulejmán emírnek ajánlva; 2. igen sok *kaszide*, azaz dicsőítő költemény és másféle versek; 3. egy romantikus költemény «*Dsemsid u Khorsid*» czímmel;* 4. persából fordított versek; 5. orvosi munkák. Mint már említém, 1412-ben halt meg. Mindössze ennyi, a mit az Iszkendernáme szerzőjének életéről és működéséről tudhatunk.

Most már áttérve magára a munkára, ezt jelenleg mint irodalmi terméket, vagy költői alkotást mutatom be, s majd más alkalommal fogom nyelvészeti szempontból vizsgálni és fejtegetni.

A nagyszabású költemény a mohammedán írónál szokásos *bevezetéssel* kezdődik, t. i. először istennek, azután a profétának,

Her sözi anda mulya¹as idelüm,
 Bes şah adına maylas idelüm.
 K'el melik Iskender-i-sāni durur,
 Oş bu töhfe anga erzāni durur.
 Lutfi dir anıng manga söz söjleden,
 Oş bu ziba durrları nazm ejleden (10—11. l.).

*) E munkáját *Szehi* (megh. 1548), a legelső török irodalomtörténetíró említi «Heşt bihişt» cz. munkájában.

Mohammednek, dicsőítésével, majd a szónak, vagyis az emberi beszédnek s végre az uralkodó fejedelemnek, t. i. I. Bajezid szultánnak magasztalásával. Csak ezek bevégezése után (a 12. lapon) fog az *események* elbeszélésébe, mely az egész költemény *tartalmát* tevő, háromféle alkotórésznek csak egyike, mint ismertetéséből majd ki fog tűnni.

Az époszban foglalt *történet*, a maga mesés és regényes színezetével, a következő:

Irán fejedelme, *Dará* (= Dárius, Hystaspes fia), *Róm* országa ellen megy óriás sereggel s egy vérengző csatában megsemmisíti a római hadat, a királyt (kajszert) pedig, a ki foglyúl esett, felakasztatja. Így meghódol neki az egész Róm országa, melyet aztán eloszt a vezérei között, hogy onnan adót küldjenek neki. Miután *Júnán* tartományát a római *Filikusznak* (= macedoniai Fülöp) adta, visszatér országába, magával vivén ennek leányát. Otthon részegségnek adja magát s bizonyos idő múlva meghal és utóda *Daráb* nevű fia lesz (Dárius Codomannus). Filikusznak fia születik, a kinek *Iflaton* (Plato) és *Bokrat* (Hippocrates) *Iszkender* nevet adnak s a ki az udvari csillagász jövődölése szerint egykor Kelet és Nyugot ura és világbíró fejedelem fog lenni. A fiút hat éves koráig egy dajka neveli, hét éves korában pedig *Arisztó* (Aristoteles) kezdi tanítani mindenféle tudományra. Tíz éves korában már kész filozofus, úgy hogy maga Arisztó is csodálja a tanítványa tudományát. Iszkender ezután vadászni tanul és kitűnő íjjász válik belőle. 15 éves korában meghal az apja, Filikusz és ekkor utána ő lesz Róm országának fejedelme.

Uralkodását azzal kezdi, hogy maga köré gyűjti a bölcseket és tudósokat, hogy tanácsot kérjen tőlük: miként kell cselekednie, hogy uralma szilárd és állandó legyen, sőt hatalmát növelhesse? Előjönnek tehát *Arisztó*, *Bokrat*, *Iflaton* és *Szokrat*, de mielőtt a tanácsadásba fognának, hirtelen megjelenik *Khizr* próféta és beszél nekik a világ mivoltáról, a teremtőről, ennek egy voltáról stb. egészen mohammedán szellemben. A nevezett bölcsek álmélkodva helyeslik a szavait, mire aztán *Khizr* hirtelen eltűnik előlük. Maga *Iszkender* is elfogadja *Khizr* tanítását a *vallás* dolgában és a szerint hisz; a négy bölcset pedig felszólítja, hogy egy-egy könyvben írjanak neki tanácsokat a *világi dolgokra* vonatkozólag. A mint az említett bölcsek elkészültek a tanácsok megírásával, átadták *Isz-*

kendernek, a ki mind a négy könyvet (= naszihāt-náme) elolvassa s elfogadja a tanácsokat és soha sem cselekszik ellenök. A népek és fejedelmek, tapasztalván Iszkender bölcseségét, egymás után hódolnak meg neki, legelőször is Egyiptom és Syria szultánja.

Sándor ezután azzal a gondolattal foglalkozik, hogy meghódítja Iránt és Turánt s e czélból háborút indít *Dárá* ellen. Eme töprengése közben egy éjjel azt álmodja, hogy megnyílik az ég, egy angyal száll le a földre, a ki *kardot* hoz, azt átadja neki,*) mondván: «Ez isten kardja, az isten adja neked, hogy sújtsd le vele azt, a ki ellenséged. Menj tehát, kezdj háborút a királyokkal, mert néked adatott egész Kelet és Nyugot!» Fölébredvén, reggel hívhatja Arisztót, a ki azt mondja neki, hogy ez nem hazug álom, hanem igaz és teljesedni fog. Sándor tehát háborút izen *Dárának*, a ki egy kila szezám-magot küld neki,**) azt jelezvén vele, hogy serege, a melylyel Rüm ellen fog jönni, annyi emberből áll, a hány szem fért egy kilába. Sándor azonban egy kakassal mind megeteti a magot és azt izeni vissza neki, hogy ne bizakodjék hadserege sokaságában; mert ő ilyen módon egy emberével is megsemmisíteti az egészet. Erre *Dárá* nagyon megharagszik és készülődik Sándor ellen. Seregében vannak Irán, Turán, Csin ü Mácsin, Rús, Khata, Hind és Szind, Magreb és Kasmir országok hadai, úgy hogy ekkora hadsereget még nem gyűjtött össze egy fejedelem sem. Mikor hírtül hozták Sándornak, hogy *Dárá* ezzel az óriási sereggel

*) Ezt a nevezetes helyet idézem eredetiben is:

Bir giže düşde görürse, kim felek
Açluben jire iner bir melek,
Bir *kılığ* getürüben virür anga.
Dir, ki: «*Allah viridi buni sanga*,
Kılığ Allahıng durur, çalgıl buni
Ol kişije, kim bile düşmen seni.
Jürü, ve sultanlar ilen ejle harb,
Kim *sanga virildi kâmu şark u garb*» (47. l.).

Érdekes ez a találkozás *Attila* kardjának mondájával. Mint tudjuk, a hun király udvarában járt Priscus és utána Jordanes is följegyezték, hogy az isten Attila birtokába egy kardot juttatott, hogy azzal megalapítsa uralmát a világ fölött. Ezt Priscus éppen a hunnoknál jártában hallotta, tehát valóságos hun-mondának kellett lennie.

**) Az eredeti szövegben *dāne-i-künzīd*. A *künzīd* szó jelentése: sesamum, sésame, blé de l'Inde (zezámfű és kukoricza).

megindult Róm felé, ő is készülődik; vezéreinek azt igéri, hogy ha győz, mindnyájuknak egy-egy országot fog adni, a hol ők szultánok lesznek; biztatja őket, hogy ha ők kisebb számmal vannak is, ne féljenek attól a nagy tömegtől, ő maga fog előljárni a csatában s ha halni kell, ő hal meg legelőször. Miután a vezérek e szavakra felbuzdultak és egyezsége léptek Sándorral, ez a rúmi sereggel elébe siet Dárának. Syria határán, az Eufrates mellett, villámgyorsasággal rácsap Dára seregére s azt olyan harc és vérontás közben, a minőt még nem látott a világ, teljesen tönkre teszi. Dárát két főembere, *Máhár* és *Máhijár*, meg akarják ölni, de csak megsebzik; azután Sándorhoz menekülnek és eldicsekednek neki tettükkel. Sándor pedig, miután Arisztó tanácsára felakasztatta őket, meglátogatja Dárát beteg ágyában, vigasztalja a sors változandóságával és bocsánatot kér tőle. Dára végrendeletében Sándornak hagyja egész országát, trónját, koronáját, kincseit és *Rúszenek* nevű leányát, azután meghal. Így az egész Irán és ennek hadserege Sándoré lőn, a ki a csata után egy ideig pihenőt tart Dára városaiban.

E fényes győzelme következtében meghódol neki Turán is, de nem *Zábulisztán*, a melynek fejedelme *Zeraszp* nevű. Azonban Sándor ezt is meg akarván hódítani, ő maga követ képében elmegy *Szisztán* városába Zeraszphoz és előadja neki Sándor üzenetét. Zeraszpnak annyira megtetszik az ál-követ méltóságos megjelenése és ékes beszéde, hogy egy hétig mulat vele. Zeraszp leánya, *Gülsah*, a kinél szebbet képzelni sem lehetne, meglátván az ál-követet, halálosan belészeret és attól fogva éjjel-nappal utána síránczik. Dajkája nem bírván vigasztalni, megigéri neki, hogy kieszközli a találkozásukat. Tehát egy kiváló festővel gyönyörű képben lefestette Gülsahot és az arczképet elküldte Sándornak, illetőleg az ál-követnek, a ki a kép láttára rögtön szerelemre gyúl a király leánya iránt és a dajka meg egy szolga közbenjárása mellett csakugyan találkozik Gülsahval a palota kertjében. Sándornak e találkozás óta nem volt nyugodalma sem éjjel, sem nappal, mindig maga előtt látta a szép leányt és bírni óhajtotta. Miután eltávozott Zeraszp udvarából, hazulról elküldi Arisztót Szisztánba sokféle ajándékkal, hogy kérje meg számára a szép királyleányt. Ámde Zeraszp haragra lobban, megtagadja a kérelmet és Arisztó eredmény nélkül tér vissza. Erre Sándor 600,000 emberből álló sereggel Zeraszp ellen

indul, annak hadát megveri és megfutamítja, azután ostrom alá fogja Szisztán városát. Az ostrom tartama alatt Gülsah újra találkozni óhajt Sándorral, tehát megizeni neki egy éjjel, hogy várja a palota kertjében. De Sándor nem megy el a találkára, csak különféle értékes ajándékokat küld neki. Zeraszp eközben értesülvén leánya szerelméről, valamint ama kísérletéről is, hogy ez minden áron Sándorhoz akar jutni, nem marad más választása, mint elmenni Sándorhoz, meghódolni neki s átadni országát és trónját.

Így Zábulisztán is birtokába jutván, levélben felszólítja *Hind és Szind* országok királyát, *Kejdet*, hogy hódoljon meg neki és küldjön adót országaiból, mert különben háborút indít ellene. Kejdet — a ki már előbb megálmodta, hogy Rumból egy fejedelem fog fölkelni, a ki egész Keletet és Nyugatot meghódítja és a kinek az összes királyok engedelmeskedni fognak — nem mer ellenszegülni, hanem követével megizeni neki, hogy átadja országát és kincseit s egyszersmind nőül adja hozzá leányát, *Sehrbánut*. Sándor elfogadja ezt az ajánlatot, annál inkább, mert már hallott volt Sehrbánuról és láttatlanul is belészeretett. Tehát Hind országába megy seregével és nőül veszi a király leányát. Sándor itt is szívesen meghallgatja a hindu bölcsek és tudósok tanításait. Egy bölcset előadja neki a mindenség keletkezését, az élet megjelenését a földön, az ember teremtését és elszaporodását. Utána egy híres orvos megmagyarázza neki az emberi testnek minden egyes részét, azoknak rendeltetését külön-külön, továbbá a testi és lelki tulajdonságokat és erőket, az egészség és betegség mivoltát s végül egészségtani szabályokat mond el neki.

Miután Sándor a telet részint pihenéssel, részint vadászattal eltöltötte, tavasszal *Hindosztán* fejedelme, *For* (= Porus) ellen indul hadával. Annak elefántjait megfutamítja, a seregét tönkre teszi s végre magát For királyt is megöli a csatában és így most már hatalmába kerül az egész Hind és Szind birodalom.

Alig végez For királylyal, egy követ jön hozzája *Csínből* (China) s arra kéri, hogy szabadítsa meg országukat egy óriás sárkánytól, a mely immár minden embert és állatot elpusztít. Sándor enged a meghívásnak, Csínbe megy és csakugyan megöli a rettenetes sárkányt. Ekkor kedve jön, hogy vizen és szárazon bejárja és így megismerje ezt a távoli világrészt. Hajókra ül tehát kíséretével és a tengerre eveznek. Bejárják *Zends* szigetét, a hol egybek

között *szárnyas embereket* látnak, a kik repülnek, de beszédöket nem lehet megérteni; továbbá *Rámint*, melynek lakói mezítelenül járnak s a hol a földön *arany* nő fű helyett; azután *Vakvak* szigetét, a hol egy királynő uralkodik és a hol olyan *fák* vannak, melyeknek gyümölcseiből *vak-vak* hang hallatszik; majd *Biánt*, melynek lakói kiváló szépségűek, s végre *Atvarin* szigetét, melyen rossz szellemek laknak *kutyák* alakjában s a hol egy bölcös öreg elmondja Sándornak, hogy miféle csoda-állatok élnek a tengerben. Innen a *hindi tengerre* mennek, azután *Dsába* szigetére, melyen Sándor egy *Szerendib* nevű várost alapít. *Tinin* sziget érintése után egy másik szigetre megy seregével, a hol egy igen nagy és magas *palota* volt *kristályból*, a melyből *kutyafejű emberek* rohantak ki és megtámadták Sándor seregét, de megveretvén, visszafutottak a kristály-palotába. Sándor nem birván hatalmába ejteni ezt a kristály-palotát, ismét Csín országa felé vezette seregét.

Ebben az időben *Tamgacs khán* volt Türk, Kasmír, Vakhan, Tibet, Mekrán, Almalig, Csín, szóval egész Kelet királya, a ki *Khoten* városában lakott óriási hadával. Tamgacs khán nem mervén ellenszegülni, meghódol Sándornak, a ki igen jóságosan bánik az ország népével. Innen Sándor kelet felé indul, hogy láthassa, arra milyen csodái vannak a természetnek. Először Kasmirba érkezik, onnan pedig *Türk-ili*-be megy, a hol számtalan tartomány és város van, melynek egy része Tamgacs khánnak fizet adót, más része pedig független. Itt egy *Tárkhán* nevű khán a fejedelem, kinek számtalan serege van; mind nyilas és pánczélos lovas. Sándor egy véres csatában legyőzi s a *türköket* — kiknek most *tatár* a nevük — szétszórja, miközben maga Tárkhán is foglyúl esik. Ekkor Sándor behatol az ország belsejébe és elfoglalja összes tartományaival és városaival együtt s *Tamgacsot* teszi királylyá. Sándornak hite a *Daud* (Dávid) vallása lévén, ő ennek az országnak lakóit — a kik bálványimádók voltak — erre a vallásra téríti. Azután bejárja az egész országot és közben sokféle csodadolgot lát; pl. olyan szörny *embereket*, a kiknek csak *egy kezük* és *egy lábuk* van, továbbá a hegyekben *egyszarvú nyúlakat*.

Türk-ili-ből a *Toguzgur* nevű, határtalan nagy országba megy. Sándor, a hol számtalan főből álló, olyan népfajt talál, a mely külsőleg emberhez hasonló ugyan, de vadállat természetű. Azután lát egy másik népet, melynek olyan feje van, mint a farkasnak;

majd a pusztaságon és hegyek között egy harmadik népet, melynek az elefántéhoz hasonló *ormánya*, a vállain pedig *szárnyai* vannak s majd úgy járnak, mint az emberek, majd pedig repülnek s beszédük a madarak hangjához hasonló. Továbbá egy másik helységben *emberfejű kígyókat* talál, máshol pedig olyan, *kutyafejű embereket*, kiknek *szárnyaik* vannak. Még tovább haladva, két magas hegynél talált egy mezítelen élő, nyomorult és éhező népet, melyet e hegyeken túl lakó *Jádsúds és Múdsúds* népe (Góg és Mágog) régóta pusztít és sanyargat szüntelen berohanásaival. Sándor ezt a nyomorult népet — a saját kérelmére — úgy szabadította meg ellenségeitől, hogy a két hegy közét, melyen át szoktak törni, erősen épített *fallal* elzáratta s azok azóta nem jöhettek át (Ez a híres *szedd-i-Iszkender*).

Miután Sándor az egész Keletet hatalmába ejtette, az a vágya támadt, hogy Nyugotnak természeti csodáit is láthassa. Elindul tehát *Turán* felé, de *Derbend*-nél útját állják a *rúszok* és *khazarok*. Sándor eleinte nem bír áttörni rajtok, igen sok embere elesik a harcban, de végre az isten angyalokat küld segítségére és így megfutamítja ellenségeit. Ekkor behatol *Rúsz* országába, egyik végétől a másikig elpusztítja, fölégeti s az ifjakat és nőket fogságba hurezolja.

Ezalatt a *dívek* (ördögök) feje föllázadt, hogy elpusztítsa a világot és embereket. Szövetkezett vele *Iblisz*, a ki 72,000 dívet állított ki; továbbá összegyűlt 100,000 *gul* és 200,000 *erzeng* azzal a czéllal, hogy Iszkender birodalmát megsemmisítsék. Sándor ennek hírére vevén, Khoraszánon át *Mazendrán*ba siet, 30,000 elefántot hozván magával. Megütközik a dívekkel s a csata hevében a dívek vezére hirtelen a nyakába ugrik és annyira szorítja, hogy már hangja és lélekzete is elállott és nem bírt mozdulni. De egyszerre angyal száll le az égből, megöli a gonosz dívet és megszabadítja tőle Sándort. Vezérük halála után a dívek részint megfutnak, részint leöletnek.

E győzelme után *Miszrba* (Egyiptom) megy Sándor s ott egy várost (t. i. Alexandriát) alapít és rendezi az országot. Itt időzése alatt követével adófizetésre szólítja fel *Kajdafe* magrebi királynőt, de ez erélyesen visszautasítja a követelést. Sándor e miatt haragra lobban és óriás sereggel megindul *Andalisz* ország felé s útközben elfoglal egy nagy várat. E vár királyának veje *Kajdafe* fia, *Kan-*

darus, volt, a ki feleségével együtt fogságba esett. Sándor megkegyelmez neki, sőt azt a cselt találja ki, hogy mint Iszkender követé, ő maga viszi el anyjához Andaliszba, hogy ilyen módon személyesen ismerje meg az oda vezető utakat. Azonban Kajdafa királynő, a birtokában volt képről, fölismeri az ál-követben Sándort; de miután megfogadtatta vele, hogy az ő országát soha sem fogja megtámadni, bántatlanul elbocsátja. Azonban Sándor úgy fogott ki az esküjén, hogy a rúmi tenger vizét óriási munkával és csatorna-ásatással rábocsátotta Magrebzeminre és így elöntötte vízzel.

Miután Sándor a földnek ember lakta részét, mind a hét égaljat már hatalma alá hajtotta, embereket küld ki a tengerekre, hogy keressenek olyan földet, a mely még nem az övé, hogy azt is meghódíthassa. De a kiküldött hajósok nem találnak olyan földet.

Mikor immár Sándornak nem volt kivel háborúskodnia, egy napon felszólítja *Arisztót*, hogy — mivel ő ismeri *Dániel*, *Idrisz* és *Dsamasz* könyveit*) — beszélje el neki az ő előtte történt dolgokat, számlálja el az előbbi fejedelmeket, valamint azzal is ismeresse meg, hogy ő utána kikre fog szállani birodalma, nevezze meg egyenként, kik lesznek utána fejedelmek. Arisztó tehát elkezdve *Kajumerszen*, egymásután felsorolja és rövidesen megismerteti a négy régi persa, illetőleg iráni dinasztiaiból való uralkodókat (Pisdádiak, Kejánidák, Askánidák és Szászánidák) s az utolsó dinasztia korában *Mohammed* próféta föllépését; továbbá az iszlám elterjedésével a különböző házakból származott *khalifákat* egészen addig, míg a mongolok Bagdád elfoglalásával megdöntik a khalifák uralmát.

Ezután Sándor nagy kísérettel zarándokútra indul a *kábá-*

*) Erről a *Dsamasz*, illetőleg *Dsamasz*-ről azt tartják a keleti népek és írók, hogy a Kejánidák dinasztiajából való *Gustasz*-nak testvére s egy-szersmind az ős kornak legnagyobb bölcse és csillagásza volt. Bölcsesége és csillagászati tudománya segélyével megírta egy könyvben, hogy az ő korától fogva a világ végéig, 5450 esztendő alatt, micsoda dolgok fognak történni, mely próféták lépnek föl, kik lesznek a fejedelmek és különösen megjövendölte Jézus és Mohammed próféták föllépését és az iszlám elterjedését. Egyebek között a *szeldsukok* megjelenését és Elő-Ázsia fölött való uralmát is pontosan megjósolta. (L. *Kátib Mohammed*: «Dsámi-et-teváríkh» cz. munkája 163. l. Bécsi cs. és kir. udv. kvtár, Hist. Osm. 2. szám.)

hoz és más szent helyekre. Miután Mekkában elvégezte a szokásos cerimoniákat és bőkezű adományaival gazdaggá tett minden derivist, *Jeruzsálembe* zarándokol, meglátogatja Khalil próféta sírját és az Aksza mecsetet. A szent helyekről Egyiptomba megy és a székhelyén udvarába gyűjti az egész világról a bölceket, tudósokat és művészeket, a kik aztán az ő pártfogása mellett hozzáfognak a tudományok műveléséhez és sok könyvet írnak az ő nevére.

Mikor így Sándor hatalmának és nagyságának tetőpontján érezte magát, egyszerre aggodalom szállja meg a *jövő* iránt; mert hiszen tudta, hogy mihelyt a nap elérte a zenithet, azonnal kezd lefelé szállni; hogy a hold, a mint egészen teljessé lön, rögtön fogyni kezd; s hogy a mint a rózsa elérte teljes fejlettségét, kezdenek hullani a szirmai. Az egyik tudósa észre vevén beteges félelmét, azt ajálja neki, hogy keresse föl Keleten, az örök sötétség országában, az *élet vizének forrását*, a melyből ha iszik valaki, nem hal meg, hanem örökké él e világon. Sándor tehát — otthon hagyván fiát, *Iszkenderúst*, mint helytartóját, Arisztóval — örömet indul el az élet vizének fölkeresésére nagy sereggel, útítársúl vevén *Khizr* prófétát.

Útközben a *berehmenek* (= brahmán) országába érkezik, a kik egy hegységben barlangokban laknak mint remeték, ruhájok fa-láncs és csak növényi eledellel élnek. Ezekről tovább menve egy pusztaságon *vadkanok*, egy erdőségben pedig *tigrisek* támadják meg, de ő diadalmaskodik rajtok. Majd a *boszorkányok* országába jut, a kik előtte az utat tüztengerré változtatják, úgy hogy hegy és síkság lángban állanak; de *Khizr* próféta imádsága esőt hoz, mely eloltja a tüzet és így tovább mehetnek. Most olyan városba érkeznek, a hol csupán nők laknak s férfiaknak hírek sincs. Nő a királyok, nők a katonák, szolgák stb. Ezen a tájon Sándor egyszer egy örökké zöldelő nagy *fa* alatt hált meg, a mely fa éjjel után ezeket mondotta síró hangon: «Szegény fejedelem! mi haszna, hogy nagy a gazdaságod és hatalmad, ha életed immár rövid; mert ez a végéhez közeledik. Sok kincset gyűjtöttél és nem élvezted; kiműlsz a világból és minden másokra marad!» Sándor hallván e szöveget, reggel szomorúan és könyezve indul el onnan s éjjel-nappal menve végre megérkezett *Iránba*, a nélkül, hogy megtalálta volna az élet vizét.

A mint haza érkezett, hirtelen erős *orr-vérfolyás* jön reá, elannyira, hogy nem bír megülni a lován, hanem eszméletlenül leesik róla. Emberei ágy gyanánt vértet tesznek alája, föléje pedig aranyozott pajzsot. *) Érezvén, hogy vége közeledett, levelet ír anyjának, *Rukia* khatunnak, melyben elbúcsúzik tőle s szívére köti fiának, *Iszkenderúsnak*, helyes és okos nevelését. Ezután székhelyére, onnan pedig *Schrzor* városába megy, **) a hol betegsége már annyira gyógyíthatatlanná vált, hogy *Iflatun* (Plátó) sem tud segíteni rajta és meghal. A halott mellett hosszasan siránkozik anyja, *Rukia*; azután elsiratja sorban egymásután a jelen levő 15 böles, Arisztó, Bokrát, Iflaton, Szokrát, Rufusz, Bion stb. egy-egy böles mondással. Ezután elvivén innen, a végrendeletében kijelölt helyen temetik el. Sándor a fiát, Iszkenderúst, óhajtotta volna utódául a trónon, de ez — látván a legnagyobb hatalom hiábavalóságát és mulandóságát is atyja halálából — elvonult a világtól és remete-életet élt. Ennek fogva Sándor főemberei felosztották magok között a birodalmát külön fejedelemségekre és folytonosan ellenségeskedtek egymással, úgy hogy utána nagy zűrzavar támadt a világon.

*) Ezt a nevezetes helyet is idézem eredetiben; mert itt ismét találkozást látunk *Attila* történetével, a mennyiben — mint tudjuk — a hun király halálát szintén nagymértékű *orrvérzés* okozta.

Giçe gündüz sürdi bir müddet temām,
Ta ki Irāna irdi šah-i-niknām.
Üün irišdi kavmīna šah-i-žihān,
Bir ruaf oldi āriz nāgehān.
Söjle kim olmadī ata pājdār,
Bī-χāber düšti atīndan šehrijār.
Bir žebe altīna dōšek ittiler,
Üstüne altunlu kalχan düttīlar (370. l.).

**) Az eredetiben ez áll:

Dār-i-mülk Mīsra ejledi revān,
Bu aradan شروزش geldi šah (372—3. l.).

A شروزش írásból bajos megállapítani, hogy a szerző itt egy رز *Rüz*, vagy *Röz* nevű várost (šehr) akar-e érteni, vagy pedig a kézirat másolója hibázta el a pontozást, úgy hogy helyesen شروزش azaz *Schrzor* olvasandó. *Schrzor* ugyanis egy város neve Kurdisztánban, illetőleg a bagdádi vilájetben, a hol egyik szandsáknak a székhelye.

Ha az Iszkendernáménak ezt a *meséjét* összehasonlítjuk a persa *Nizámi* (élt 1141–1202) Iszkendernáméjának meséjével és Nagy Sándornak azzal a történetével, a mely *Firdúsi Sahnáméjában* 1960 sort foglal el: azt fogjuk tapasztalni, hogy a *mesé anyagának* körülbelül $\frac{2}{3}$ része megtalálható már a nevezett két persa költő művében is, csak hogy nem ilyen elrendezéssel, nem ugyanazon sorrendben, mint Ahmedinél, sőt sokszor az egyes részek is nem ilyen természetű felhasználással, hanem néha éppen ellentétes módon és másféle jelentőséggel. A tartalomnak már ebből az egyik alkotórészből, t. i. a történetből, vagy meséből is egészen világosan kitűnik, hogy Ahmedinek Iszkendernáméját nem csak az imént említett egyik, vagy másik persa költemény fordításának, hanem még átdolgozásának sem lehet tartani — a mint Hammer akarja — miről még inkább megbizonyosodhatunk, ha a tartalomnak másik két alkotórészeivel is megismerkedünk.

Ahmedi bizonyára jól ismerte mind *Firdúsi Sahnáméját*, mind *Nizámi Iszkendernáméját* és a mit ezekben készen talált s a mi az ő céljának megfelelt, örömet átvette belőlük; de — úgy látszik — ezeken kívül felhasznált más írott forrásokat is és összegyűjtött mindent, a mi szájhagyományban élt Nagy Sándorral a keleti népeknél s a mit ő még hallhatott a maga korában. Mert az ellen a föltevés ellen, mintha az elbeszélte eseményeknek csak egyetlen részét is ő maga találta volna ki, éppen szerzőnk látszik legjobban tiltakozni, a mennyiben sokszor emlegeti, hogy a miket elbeszél, másoktól vette. Így mindjárt a költemény elején, a mint bele akar fogni az imént ismertetett történetbe, előzőleg így szól: «Figyelj! egy történetet beszélek el neked, *A tudósok után* egy szép regét mondok» (12. l.). Egy más esemény elbeszélése előtt így nyilatkozik: «Az, a ki a dolgot ránk hagyta, Történetében így beszélte el» (221. l.). Ismét más alkalommal ezt olvassuk nála: «Azok, kik ezt a történetet megírták, Ilyen módon beszélnek el nekünk» (232. l.). S végre a történet befejezése után ezt mondja: «Mindazt, a mi igazat fentartottak és ránk hagytak róla (t. i. Nagy Sándorról), Ime, azt mondtam el neked egész világosan» (381. l.).

De nem is állhatott volna a szerzőnek érdekében, sőt egyenesen ellenkezett volna a céljával, hogy olyan dolgokat írjon, melyek nem éltek a köztudatban, hanem csak az ő phantasiájának

szüleményei; mert hiszen ő minden egyes tetteből és eseményből tanulságokat szándékozott levonni. Már pedig ha olyan tetteket és eseményeket mond el, melyekről eladdig senki sem tudott semmit, tehát mindenki koholt dolognak tartja: akkor a belőlük levont tanulságokat sem veszi komolyan az olvasó közönség és nem hisz neki, — s így a szerző nem ér célzt. Bátran állíthatjuk tehát, hogy az Iszkendernáme főntebb ismertetett meséjének egyik része historicum, de a másik része sem a szerző fejéből került ki először, hanem már készen találta az anyagot írott forrásban és a szájhagyományban s az ő munkája aztán csak az elrendezés és a felhasználás módja volt.

Mint a főntebb mondottakból világosan látható, az Iszkendername nem csupán Nagy Sándor életét és történetét adja elő születésétől a haláláig, hanem egyszersmind felöleli egész *Elő-Ázsiának történetét* is főbb vonásokban a legrégibb kortól (a keletieknél ismert legelső fejedelemtől, Kajumersztől) kezdve a XIII. század közepéig, a khalifák uralmának bukásáig. Ámde az Iszkendernáme nem csak éposz, még pedig romantikus éposz (s mint ilyen, első a nyugoti török irodalomban), hanem egyszersmind nagyszabású *tankölte-mény* is, még pedig a szerző tendenciája szerint első sorban voltaképpen tankölte-mény, úgy hogy Nagy Sándor élete és története tulajdonképpen csak azért van elmondva benne, hogy ez *alapúl* szolgálhasson a belőle levonható és tényleg levont különféle tanulságoknak. A tanulságokat pedig a szerző nem az egész történet elmondása *után* adja elő egy külön, összefüggő részben, hanem a didaktikai elem bele van szöve a történet elbeszélésébe, úgy hogy az előadás sorrendjén a tettek, vagy események és a hozzájuk fűződő tanulságok folytonosan váltakoznak egymással. A mint t. i. a szerző elmondott egy-egy történetet, vagy eseményt, nyomban levonja belőle a *morális elvet* és *életfilozófiai tanulságot* s rögtön alkalmazza az életre, az emberek cselekedeteire; vagy pedig az elbeszélt történetet és eseményt úgy tünteti fel előttünk mint *példázatot*, hogy t. i. ez, vagy az az említett dolog, vagy történet ezt és ezt példázza az emberi életben. De lássunk néhány ilyen tanulságot közelebbről!

Miután elbeszélte a szerző, hogy Dárius Görögország meghódítása után, hatalmában és szerencséjében elbizakodva, ivásnak adta magát s ennek következtében nemsokára meghalt; ebből az

eseményből ezt az okulást vonja le s ezt a tanácsot adja az olvasónak: «Ilyen a szokása a változandó sorsnak; senki irányában sem mutat állandóságot. A világon nincsen semmi állandóság, csak álombeli képzelődés ez az élet. Ha ma az ég is a trónusod, holnap talán szolgálja leszesz valakinek. Tehát ne kössed magadat szívvel-lélekkel ehhez a helyhez, ne bizzál ebben a földi világban». Továbbá miután elmondotta, hogy Aristoteles Sándort mindenféle tudományra megtanította s az ennek segítségével milyen kiváló nagy emberré lön, így folytatja: «Ha csodálkozol e történet titkán, figyelj rcám és meg fogod érteni. Aristoteles: az értelem, Sándor: a lélek. Ha értelmed a lelkedet idomitja s természetedet tudománnyal kiműveli: minden dolog, a mit cselekszel, dicsérnivaló lesz. Tehát tedd alkalmassá lelkedet értelmed tanácsainak befogadására s lelkedet ne ejtsd a szenvedély bilincsébe». Annak elbeszélése után, hogy miként győzte le Sándor Dárius királyt, így szól: «Ha most figyelsz mondandó szavaimra, megfejttem neked az e történetben rejlő talányt. Dárius: a vágy, Sándor pedig a lélek. Az a győzelem, hogy lelked erejével igázd le a vágyat. Ha, Sándor levén, legyőzöd Dáriust, a vágyat: király vagy, a tied Kelet és Nyugot». Más helyen előadván, hogy Nagy Sándor milyen virágzóvá tette birodalmát, gazdagokká népeit s pártolta a tudósokat és művészeket, így folytatja: «Mikor ő kimúlt a világból, természetesen fenmaradt jóneve, melyet a népek hálával emlegetnek. Nem halt meg az, a ki élő nevet hagyott maga után; nem ment el e világból, a kinek neve itt megmaradt. Ha azt akarod, te tiszta szívű! hogy ne halj meg, arra törekedjél, hogy jó hírnév maradjon utánad!» Az egész munkát pedig ilyen elmélkedéssel végezi be: «A mint e történetet előadtam, figyelj, most a benne rejlő titkokat mondom meg. Az *élet víze*, melyről szóltam: a tudomány; a ki ezt megtalálta, azt nem éri a halál. A tudományos ember örökké élő lesz, míg a tudatlannak nem lehet reménye az élethez. Ha kérded, hogy mit példáz a *vadkan*: az bizonynyal a világ után való vágy és kívánság. Ha ezt meg nem győzöd meglelégedéssel: nem enged czélodhoz jutni. Hát az az öldöklő *tigris* micsoda? A harag, mely mindenféle túlkapásnak oka. Olyan, mint a tűz: a mit ér, megsemmisíti; de ha semmit sem talál, önmagát emészti meg. Mi az *asszony*? A világnak dísze és pompája; de az a természete, hogy megcsalja az embert. Kül-színét látván, el ne szédítsen, kaczerkodása bolonddá ne tegyen!»

Végül még azokat a tanulságokat, illetőleg tanácsokat akarom említeni, melyeket szerzőnk Plátóval és Sokratesszel mondat Nagy Sándornak, egyebek között, a nőkre vonatkozólag. Plato ugyanis így szól: «Asszonynyal soha se tanácskozzál, annak semmiféle titkodat el ne mondd. Ha pedig tanácskozol, hallgasd meg ugyan szavait, de szavaival ellenkezőleg cselekedjél. A hol a férfi mellett az asszony az úr és fő: azt a férfit az asszony kétségtelenül a sirba viszi. A ki az asszony szavára hallgat, az nem férfi; a kit az asszony leigázott, nem lehet parancsoló. Asszony tette tönkre Ádám boldogságát, asszony veszíté el Böles Salamon trónját, asszony vitte a börtönbe Józsefet, asszony miatt kelle siránkoznia Dávid királynak» (33. l.). Sokrates pedig — a kinek felesége Xantippe volt — így nyilatkozik Nagy Sándor előtt: «Ha azt akarod, hogy trónusod szilárdan álljon, soha se higgy az asszonyok szavának. Mert azok esztelenek és gonosz természetűek, a ki a szavukra hallgat, lealacsonyítatik. Mikor Kávusz az asszony szavára hallgatott, az égő tűzbe küldte fiát, Szijávust» (41. l.).

Szerzőnk munkájának ezt a didaktikai elemét nagyon komolyan fogja fel s észre lehet venni, hogy nem okosságának és képzettségének fitogtatása céljából enged neki oly nagy tért az éposz keretében; hanem azt szeretné, ha az emberek egy olyan kiváló történelmi alaknak, minő Nagy Sándor volt, az életéből és tetteiből levonható tanulságokon tényleg okulnának és az azok ismerete alapján felállított elveket valósággal követnék. Ez az óhajtaása érezhető ki azokból a figyelmeztetésekből, melyeket több helyen intéz az olvasóhoz, ilyen formán: «Meg kell hallgatni Ahmedi szavát s bármit mond, jó lesz a szerint cselekedni; mert minden szava böles tanács. A ki az ő szavait szívesen hallgatja, megérti belőlük: mi hasznos, mi káros». Más helyen pedig: «Ahmedinek szavai: bölcsesség és tanács; azé a szerencse, ki azokat hasznára fordítja. A ki nem hallgatja meg barátja tanácsait, azt ellensége részéről bizonyosan vereség fogja érni». stb.

A történet és a didaktikai elem mellett a tartalom alkotórészeinek harmadikát az a költői sajátság teszi, hogy a mint a szerző bevégezte valamely történet elbeszélését és másik dolog előadásába akar fogni, mindannyiszor felszólítja önmagát a folytatásra, buzdítja, hogy most még szebb történetet mondjon el, az

olvasó figyelmét pedig felkölti és felhívja a következő dologra. Mivel ez a szokása — mint említém — minden egyes esetben ismétlődik és a felszólítás rendszeren több verspárra terjed; ennél fogva az ilyen részek együtt véve elég jelentékeny helyet foglalnak el az eposz terjedelmében. A görög és római világ Múzsája természetesen ismeretlen levén a keleti költők előtt, annak szerepét az Iszkendernáme szerzőjénél is a fülemüle, anka-madár, papagáj, vagy más madár tölti be.

Miután elbeszélte a költő, hogy I. Dárius meghódította Görögországot és át akar térni Nagy Sándor születésére, előbb ezeket mondja: «Szólalj meg, anka-madárhoz hasonló fülemüle! mert te értesz minden dologhoz. Beszélj, mert a tőled jövő szó jól esik; minden, a mit mondasz, kellemes. A mikor illő hozzád, hogy beszélj, kár volna, ha néma s szótlan maradnál. Beszélj, te paradicsomi madár, csak beszélj, mondj el nekünk egy szép történetet!» Továbbá mikor II. Dárius vereségének és Irán meghódolásának elbeszélése után Sándor és Gülsah szerelmének rajzolásába akar kezdeni, ezt olvassuk nála: «Szólalj meg, szerelemittas madár, szólalj! Minden szerelmest ejts ámulatba. Kellemes az idő tavasszal, mondj hát szép éneket ilyen alkalommal. Oly édesen mondd a szerelem dolgát, hogy elfelejtsék az ember Khoszrev szavát». A mint aztán elvégezte Sándor és Gülsah szerelmének történetét s abba akar fogni, hogy Sándor Hind királya, Kejd, ellen indul, így kezdi előadása változását: «Hagyd abba a szót, dálnok! vedd kezedbe hangszeredet s hangold föl egy más dallamra. Adj elő nekünk egy történetet, mely telve bölcs tanácssal, hogy annak kincseit hasznunkra fordítsuk». Végre mikor Sándornak Porus ellen indított háborúját szándékozik elbeszélni, előzőleg így zeng «Szólalj meg, édes hangú papagáj! Mert óhajtja a lélek, hogy hallja szavadat. Most beszélj, mikor nyelved még mozog; mert lesz idő, mikor nyelved nem forog. Hiszen van-e fülemüle, melyet nem szúr meg az idő tövise? Van-e papagáj, melynek nem adna mérget az idő?»

Ismervén immár a költeménynek egész tartalmát, még a *külsőalakjáról* kívánok szólni röviden.

A mi az Iszkendernáme versformáját illeti, az egész eposz 11 szótagos, párosan rímelő sorokban van írva, olyan formán, hogy *egy-egy sor három ütemből áll, 4—4—3 szótaggal, vagyis a versfor-*

mája azonos a magyar népdaloknak egyik legkedveltebb s talán leggyakrabban előforduló formájával.*) Például:

Jeddi başlu aždaha dır | bu žihan.

(Hétfejű sárkány ez a világ. 12. l.)

Dingle, sanga | bir hikajet | idejim.

(Figyelj, egy történetet fogok elmondani neked. 12. l.)

Kišije ming | dost olursa, | olur az,

Çox durur bir | düşmen olsa | kine-saz.

(Ha az embernek ezer barátja van: kevés,

Ha egy álnok ellensége van is: az is sok. 42. l.)

Ol kişi, kim | der: olajım | çalka baş.

(Az az ember, ki azt mondja, hogy a népnek feje lesz. 59. l.)

Ol kişiye, | kim dilaver | olmaja.

(Annak az embernek, a ki nem vitéz. 59. l.)

Taž u taytı, | mülk ü baytı | terk idüp.

(Koronát és trónt, országot és szerencsét elhagyván. 82. l.)

För-i-hinde | cün iriştı | bu çaber.

Kim gelür oş | leşker ile | şir-i-ner.

(Mikor a hindu Fórhoz érkezett az a hír,

Hogy jön ama sereggel a hím oroszlán. 157. l.), stb. stb.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy ezt a kellemesen hangzó szabályosságot nem találjuk meg az egész költeményben; mert a szerző igen gyakran elhibázza a jó rithmust és a szó sokszor nem végződik ott, a hol sormetszetnek kellene lenni. Sőt néha az is

*) Mint pl. ezekben:

Mély a Rima, | zavaros, ha | megárad.

Zavaros a | Tisza vize, | nem tiszta.

Zsindelyezik | a kaszárnya | tetejét.

De szeretnék | rámás eszimat | viselni.

És az ilyenek példájára költőinknél is:

A virágnak | megtiltani | nem lehet.

Télen-nyáron | pusztán az én | lakásom.

Leesett a | Rigó lovam | patkója, stb.

megtörténik, hogy egyik, vagy másik sor csupán 10 szótagból áll, vagy pedig 12 szótagra felszaporodik, úgy hogy ez okok miatt nagyon sűrűn találkozunk döcögös verseléssel. Említettem már fentebb, hogy a kortársak sem tartották Ahmedit kiváló költőnek s még kevésbbé ügyes verselőnek. — és némileg igazuk volt. De másfelől tagadhatatlan, hogy szerzőnknek volt érzéke a rithmus iránt; s ha az arab és persa időmértékes verselés divatja korában és mintegy ebben nevekedve egészen kudarczot vallott volna is a török *hangsúlyos verselés* alkalmazásával, róla is azt mondhatnánk, hogy *«üttörőnek* bukni is érdem». De ő nem bukott meg vele, sőt ilyen kezdettel, a minőt produkált, nagyon meg lehetünk elégedve. Mindenesetre magasan fölötte áll a verselés dolgában a mi Tinó-dinknak és társainak.

A *rímeiről* már hasonlíthatatlanul több jót mondhatunk, mint versei rithmusáról; sőt a rímelésben igen sokszor rendkívüli ügyességet és elmésséget találunk nála. Vannak pl. ilyenféle rimei: *az-durur* (megtéveszt) — *az durur* (kevés van); szözin *isít* (a szavát hallgasd meg) — *çilafinda is it* (ellenére cselekedjél); *işidir* (hallja) — *işi dir* (dolga van), stb.

A vers kedvéért igen gyakran találunk nála *elisiot*. Különösen gyakori a *ki* (hogy) kötőszó *i* hangjának elnyelése, ha utána bármely vocalison kezdődő szó következik; továbbá a *ne* (mi?), *dazi* (is) és *anda* (ott) szók végső önhangzójának s az *içün* (értt), *eger*, *egerce* (ha, habár) és *idi* (volt) kezdő vocalisának elhagyása előző vocalis után. Pl. *K' anga mihr* | *u mäh oliser* | *tāž u gāh* (*ki anga* helyett); *K' ide Dārā ile bir ženk-i-girān* (*ki ide* htt.); *Gerce kajser* | *bilür idi*, | *k' ol sipāh* (*egerce* és *ki ol* htt.); *Anga daz' ola sah* (*dazi ola* htt.); *Bārik di, tārik di* (*bārik idi* és *tārik idi* htt.); *N' olur* (*ne olur* htt.); *And' idi* (*anda idi* htt.); *K' aningcün* (*ki aning içün* htt.) stb. Az ilyen, elhagyott önhangzók természetesen nincsenek kiírva az eredeti szövegben, hanem csak annyi hang íratik ki, a mennyi tényleg kiejtetik. Pl. a *k' anga* így van írva: *كانكا*, a *k' ide* így: *كايده*, a *k' ol*: *كاول*, a *n' olur*: *نولور* és a *k' aningcün*: *كاننجچون* stb. Egyébiránt az eféle elisioknak egy része a közönséges beszédben is megtalálható, úgy hogy Ahmedinél sem tartható mindnyája csupán poëtica licentia-nak.

A szerző, miután bevégezte az események előadását s eposza íratásának idejét is tudtukra adta, azzal fejezi be művét, hogy

nehány sorban elégtelen, sőt magasztalólag nyilatkozik nagy alkotásáról; dicséri a nyelvét, kifejezéseit, költői hasonlatait, a mesteri szerkezetet, a bölcs tanácsokat és e részleteken kívül az egész munkájára vonatkozólag ezt mondja:

Ezelőtt is már többen megszólaltak,
Sokféle történetet megírtak.
Vizsgáld meg mindnyáját elejétől végig:
Van-e egy is, a melyik hasonló ehhez?

Befejezésül még azokat a nyelvemlékeket akarom megemlíteni rövidesen, melyeket *Egyiptomban* írtak, a XIII. század közepe óta ott használatban volt török nyelven. Ugyanis az Elő-Ázsiát és déli Oroszországot hatalmukba ejtő mongolok igen nagy számú török foglyot, még pedig legnagyobb számmal a Dest-i-Kipcsákról (déli Oroszország) való törököket, adtak el az egyiptomi szultánoknak, a kik e rabszolgákat részint a hadseregükbe osztották be, részint testőrséget alakítottak belőlük. E török származású katonaság aztán rövid idő alatt igen nagy befolyást szerzett magának az állam ügyei intézésében, úgy hogy a XIII. század közepén, az Ejjubida-dinastia megbuktatásával, a kezébe kerítette a hatalmat s ezentúl közülök kerültek ki Egyiptom és részben Syria szultánjai. Így az ú. n. *mameluk* szultánok trónra jutásával a török nyelv lőn Egyiptomban az uralkodó körök és a közigazgatás hivatalos nyelve. Ennélfogva nem lehet csodálnunk, hogy ebből a korszakból Egyiptom földén is találunk török nyelvemlékeket, még pedig nem csak az ottani tör. nyelvet ismertető munkákat (glossarium, nyelvtan), hanem szépirodalmi műveket is. A 13. és 14. századból három olyan nyelvemléket ismerünk, melyek az Egyiptomban beszélt török nyelven, az ú. n. *mamelukok* nyelvén, vannak írva.

Legkorábbi keletű közöttük a *Kitāb-i-Medsmū terdsümān-i-türki ve arabi ve moguli ve fārszi* (Török-arab és mongol-persa tolmácsok gyűjteményének könyve) ezimű munka, melynek egyetlen példánya a *Leideni* akadémia könyvtárában van s ezt a 76 levélből álló codexet Khalil ben Mohammed ben Juszuf el-Konevi (azaz kóniai) másolta az 1245. év elején. A névtelen szerző a munka első részében (62 levélen) az Egyiptomban beszélt török nyelvet — melyet *kipcsáki türknek* nevez — ismerteti arab értelmezéssel. Ez a nyelv egészben véve azonos a kún-török nyelvvel, melyet a Codex

Cumanicusból ismerünk. De ezen kívül a szerző sok helyen egy másik török nyelvből is hoz fel szókat, t. i. a *türkmen* dialectusból, melyen a *szelzsukok* nyelvét kell értenünk, legalább ezt bizonyítja a felsorolt 70 szó. — Ezt a becses nyelvemléket kiadta M. Th. Houtsma «Ein türkisch-arabisches Glossar» czímen Leidenben 1894-ben.

A második, ugyanilyen természetű nyelvemlék a *Kitāb-ul-idrāk li-liszān-ul-etrak* (Az értelem könyve tör. nyelven, vagyis: a tör. nyelvet értelmező könyv), melyet a Kajróban élt arab író, *Ibn Haján el-Garnati* írt a hidsre 712. évében, vagyis 1312—13-ban. A kipsák-török nyelv ismertetésén kívül ez is sorol fel *türkmen* szókat is. E nyelvemlék kiadatott Konstantinápolyban 1309, azaz 1891—92-ben.

Végül a harmadik egyiptomi török nyelvemlék a persa *Szādi* Gulisztánjának fordítása *Kitāb-i-Gulisztān bil-türki* czímmel, melyet az Egyiptomban élt *Szejf-esz-Szeráji* készített az 1391. (= 793) évben. A Gulisztánon kívül a codex végén még néhány török költemény is található ugyanettől a fordítótól. E nyelvemlék egyetlen példánya szintén a *leideni* akadémia könyvtárában őriztetik (l. Dozy Catal. I. 355.).

- 20 f. — VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. I. *Szilágyi István*. II. *Vaszary Kolozs*. III. *Révész Imre*. 1 K 20 f. — VII. *Bartalus István*: Emlékbeszéd Mátray Gábor l. t. felett. 20 f. — VIII. *Barna Ferdinánd*: A mordvainak történelmi viszontagságai. 40 f. — IX. *Télffy Iván*: Eranos. 40 f. — X. *Joannovics György*: Az ik-es ígéről. 80 f. (1876.)
- VII. k.** I. *Barna Ferdinánd*: Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. 1 K. — II. *Budenz József*: Podhorszky Lajos magyar-sínai nyelvhasznítása. 20 f. — III. *Zichy Antal*: Lessing. 40 f. — IV. *Barna Ferdinánd*: Kapcsolat a magyar és szumi irodalom között. 20 f. — V. *Barna Ferdinánd*: Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban. 60 f. — VI. *Télffy Iván*: Rankavis Kleon új-görög drámája. 60 f. — VII. *Imre Sándor*: A nevek uk és tik személyragairól. 40 f. — VIII. *Ballagi Mór*: Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. 40 f. — IX. *Vámbery Ármín*: A török-tatár nép primitív culturájában az égi testek. 20 f. — X. *Volf György*: Bátor László és a Jordánszky-codex bibliafordítása. 20 f. (1877—1879.)
- VIII. k.** I. *Dr. Ábel Jenő*: Corvin-codexek. 1 K 20 f. — II. *Barna Ferdinánd*: A mordvainak pogány istenei s ünnepi szertartásai. 1 K. — III. *Dr. Genetz Arvid*: Orosz-lapp utazásomból. 40 f. — IV. *Gr. Zichy Ágost*: Tanulmány a japáni művészetről. 2 K. — V. *Szász Károly*: Emlékbeszéd Pázmándi Horvát Endre 1839-ben elhunyt r. t. fölött. 20 f. — VI. *Hunfalvy Pál*: Ukkonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egyik töredéke. 40 f. — VII. *Mayer Aurél*: Az ugynevezett lágy aspiráták phoneticus értékéről az ó-indben. 1 K 20 f. — VIII. *Dr. Ábel Jenő*: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. 1 K 60 f. — IX. *Dr. Pozder Károly*: Ujperzsa nyelvjárások. 1 K. — X. *Imre Sándor*: Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. 60 f. (1879—1880.)
- IX. k.** I. *Budenz J.*: Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. 20 f. — II. *Gr. Zichy Ágost*: A Boro-Budur Jáva szigetén. 80 f. — III. *Ballagi Mór*: Nyelvünk újabb fejlődése. 40 f. — IV. *Vámbery Ármín*: A hunnok és avarok nemzetisége. 60 f. — V. *Hunfalvy Pál*: A Kún-vagy Petrarka-codex és a kúnok. 60 f. — VI. *Szász Károly*: Emlékbeszéd Lewes Henrik György külső tag felett. 10 f. — VII. *Barna Ferdinánd*: Ős vallásunk főistenei. 80 f. — VIII. *Dr. Ruzsicska Kálmán*: Schopenhauer æsthetikája. 20 f. — IX. *Barna F.*: Ős vallásunk kisebb isteni lényei és áldozat szertartásai. 60 f. — X. *Dr. Kont Ignác*: Lessing mint philologus. 60 f. — XI. *Bogisich Mihály*: Magyar egyház népének a XVIII. századból. 1 K. — XII. *Simonyi Zsigmond*: Az analogia hatásáról, főleg a szóképzésben. 40 f. (1880—1881.)
- X. k.** I. *Simonyi Zsigmond*: A jelentéstan alapvonalai. 60 f. — II. *Heinrich Gusztáv*: Etzelburg és a magyar hünmonda. 40 f. — III. *Hunfalvy Pál*: A M. T. Akadémia és a szémi irodalmi társaság. 40 f. — IV. *Joannovics György*: Értsük meg egymást. 60 f. — V. *Ballagi Mór*: Baranyai Decsi János és Kis-Vöczay Péter közmondásai. 20 f. — VI. *Dr. Pecz Vilmos*: Euripides tropusai. Összehasonlítva Aeschylus és Sophokles tropusaival. 1 K 20 f. — VII. *Szász Károly*: Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. 20 f. — VIII. *Bogisich Mihály*: Cationale et Passionale Hungaricum. 60 f. — IX. *Jakab Elek*: Az erdélyi hírlap-irodalom története 1848-ig. 1 K. — X. *Heinrich Gusztáv*: Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kiltag felett. 80 f. — XI. *Bartalus István*: Újabb adalékok a magyar zene történelméhez. 80 f. — XII. *Bánóczy József*: A magyar romanticismus. 20 f. — XIII. *Bartalus I.*: Újabb adalék a magyar zene történelméhez. 80 f. (1882.)
- XI. k.** I. *Hunfalvy Pál*: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? 40 f. — II. *Télffy Iván*: Ujgörög irodalmi termékek. 80 f. — III. *Télffy Iván*: Középkori görög verses regények. 60 f. — IV. *Dr. Pozder Károly*: Idegen szók a görögben és latinban. 1 K. — V. *Vámbery Ármín*: A csuvasokról. 60 f. — VI. *Hunfalvy Pál*: A számlálás módjai és az év hónapjai. 40 f. — VII. *Majláth Béla*: Telegdi Miklós mester magyar katechismusa 1562-ik évből. 20 f. — VIII. *Dr. Kiss Ignác*: Káldi György nyelve. 1 K. — IX. *Goldsiher Ignác*: A muhammedán jogtudomány eredetéről. 20 f. — X. *Barna Ferdinánd*: Vámbery Ármín «A magyarok eredete» című műve néhány főbb állításának bírálata. 1 K 20 f. — XI. *Ballagi Mór*: A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr. 40 f. — XII. *Vámbery Ármín*: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. I. 60 f. (1883—1884.)
- XII. k.** I. *Dr. Kont Ignác*: Seneca tragédiái. 1 K 20 f. — II. *Dr. Nagy Sándor*: Szombatos codexek. 60 f. — III. *Szász Béla*: A reflexiv és valláserkölcsi elem a költészetben s Longfellow. 60 f. — IV. *Kúnos Ignác* és *Munkácsi Bernát*: A viszonyragok használata a magyarban. 1 K. — V. *Vámbery Ármín*:

- A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. 1 K. — VI. *Volf György*: Kik-től tanult a magyar írni, olvasni? 1 K. — VII. *Thury József*: A kasztamuni-i török nyelvjárás. 1 K. — VIII. *Télfy Iván*: Nyelvészeti mozgalmak a mai görögöknél. 40 f. — IX. *Kálmány Lajos*: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. 40 f. — X. *Brassai Sámuel*: A mondat dualismusa. 1 K 20 f. — XI. *Gr. Kuun Géza*: A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. 80 f. — XII. *Ábel Jenő*: Isota Nogarola. 1 K. (1884—1885.)
- XIII. k. I. Heinrich G.**: Kudrun, a monda és az eposz. 80 f. — II. *Barna F.*: A votják nép multja és jelene. 60 f. — III. *Goldziher I.*: Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben. 80 f. — IV. *Ábel Jenő*: A homeroszi Demeter-hymnusról. 1 K. — V. *Barna Ferdinánd*: A votjakok pogány vallásáról. 40 f. — VI. *Szarvas Gábor*: A régi magyar nyelv szótára. 20 f. — VII. *Budenz J.*: Egy kis viszhang Vámbéry Ármin ur válaszára. 40 f. — VIII. *Szily Kálmán*: Ki volt Calepinus magyar tolmácsa. 20 f. — IX. *Bogisich Mihály*: Szegedi Lénárt énekeskönyve. 1 K. — X. *Joannovics György*: Szőrendi tanulmányok. I. rész. 60 f. — XI. *Pecz Vilmos*: A kisebb görög tragikusok tropusai 20 f. — XII. *Télfy Iván*: Heraclius. Rankavis Leon hellén drámája. 60 f. (1885—1886.)
- XIV. k. I. Ábel Jenő**: Az ó- és középkori Terentius biographiák. 80 f. — II. *Joannovics György*: Szőrendi tanulmányok II. rész. 80 f. — III. *Barna F.*: A mordva nép házassági szokásai. 60 f. — IV. *Télfy Iván*: Jelentés ujhellén munkákról. 60 f. — V. *Kálmány Lajos*: Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. 20 f. — VI. *Putnoky Miklós*: Etymologicum magnum Romaniae. 40 f. — VII. *Simonyi Zsigmond*: A magyar szótók. 60 f. — VIII. *Simonyi Zsigmond*: A nyelvújítás történetéhez. 40 f. — IX. *Brassai Sámuel*: Szőrend és accentus. 80 f. — X. *Télfy Iván*: Három francia hellenista és a volapük. 40 f. — XI. *Némethy Géza*: Euhemeri reliquiæ. 1 K 20 f. — XII. *Vikár Béla*: Gáti István steganographiája, kapcsolatban a modern stenographiával. 80 f. (1887—1889.)
- XV. k. I. Dr. Schreiner Márton**: Az iszlám vallásos mozgalmak az első négy században. 60 f. — II. *Haraszi Gyula*: André Chénier költészete. 3 K. — III. *Simonyi Zsigmond*: Kombináló szóalkotás. 80 f. — IV. *Hunfalvy Pál*: Az aranyosszéki mohácsi nyelvemlékek. 30 f. — V. *Zichy Antal*: Psychiatria és politika. 20 f. — VI. *Télfy Iván*: Ujabb hellén munkák és a hellén nyelv-tanítás. 1 K 20 f. — VII. *Ponori Thewrewk Emil*: A magyar zene tudományos tárgyalása. 40 f. — VIII. *Asbóth Oszkár*: A hangstűly a szláv nyelvekben. 1 K 60 f. — IX. *Simonyi Zsigmond*: A nyelvújítás és az idegenszerítések. 1 K 20 f. — X. *Télfy Iván*: Kisfaludy Károly «Mohács»-a görögül. 80 f. — XI. *Dr. Kégl Sándor*: Tanulmányok az újkori persai irodalom történetéből. 3 K. — XII. *Gróf Kuun Géza*: Ujabb adatok a kún Petrarca-Codexhez. 30 f. (1889—1892.)
- XVI. k. I. Finály Henrik**: A besztercei szöszedet. 4 K. — II. *Goldziher Ignác*: A pogány arabok költészetének hagyománya. 1 K 20 f. — III. *Asbóth Oszkár*: A szláv szók a magyar nyelvben. 90 f. — IV. *Pecz Vilmos*: Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról. 60 f. — V. *Télfy Iván*: Új-görög munkák ismeretése. 40 f. — VI. *Télfy Iván*: Két új-görög nyelv-tan magyarul és a mai görög verstan. 40 f. — VII. *Szamotu István*: A Marmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. 1 K. — VIII. *Hegedűs István*: Guarinus és Janus Pannonius. 1 K 60 f. — IX. *Dr. Kúnos Ignác*: Kisázsia török dialektusairól. 90 f. — X. *Hegedűs István*: Dicsének Jacobus Ant. Marcellusra. Irta Janus Pannonius. (1892—1897.)
- XVII. k. I. Dr. Mahler Ede**: Egyiptologiai tanulmányok a chronologia köréből. 30 f. — II. *Kúnos Ignác*: Naszreddin hodsa tréfái. 3 K. — III. *Dr. Kégl Sándor*: A perzsa népdal. 90 f. — IV. *Melich János*: Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? 1 K 20 f. — V. *Kozma Ferencz*: Brassai Sámuel mint æsthetikus és műkritikus. 2 K. — VI. *Dézi Lajos*: Sz. Agoston reguláinak magyar fordítása Célius (Bánffy) Gergelytől. 2 K. — VII. *Vadnai Károly*: Csakó Zsigmond ismeretlen drámai költeménye. 30 f. — VIII. *Gyomlay Gyula*: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről. 1 K 20 f. — IX. *Mahler Ede*: Adalékok az egyiptomi nyelvhez. 60 f. — X. *Id. Szimnyei József*: Az első magyar bibliographus. 60 f. (1898—1901.)
- XVIII. k. I. Gyomlay Gy.**: Böles Leo Taktikája mint magyar történelmi kútforrás. 1 K 20 f. — II. *Katona L.*: Temesvári Pelbárt Pélldái. 1 K 20 f. — III. *Némethy G.*: A római elegia viszonya a göröghöz. 48 f. — IV. *Thury J.*: A «Behdset-ül-Lugat» csagatáj szótár. 1 K 20 f. — V. *Katona L.*: Alexandriai sz. Katalin legendája középkori irodalmunkban 1 K 60 f. — *Dr. Cserép J.*: Határidőszámítás a rómaiaknál. 40 f.